

63.310

063

ORIENS ALITER

*Časopis
pro kulturu a dějiny
střední a východní
Evropy*

1 (2014)

ORIENS ALITER

Časopis pro kulturu a dějiny střední a východní Evropy

1/2014

НБ ПНУС

803848

Redakční rada: Boguslaw Bakula (Univerzita Adama Mickiewicze v Poznani), Jacek Baluch (Jagellonská univerzita v Krakově), Ihor Je. Cependa (Přikarpatská národní univerzita Vasyla Stefanyka v Ivano-Frankovsku), Hana Gladkova (Univerzita Karlova v Praze), Joanna Goszczyńska (Varšavská univerzita), Aliaksandr Hruša (Běloruská akademie věd v Minsku), Rudolf Chmel (Slovenská akademie věd v Bratislavě, Univerzita Karlova v Praze), Dagmara Jajeśniak-Quast (Evropská univerzita Viadrina ve Frankfurtu nad Odrou), Jevhenija P. Jurijčuk (Černovická národní univerzita Jurije Feďkovyče), Vladimír Kantor (Vysoká škola ekonomiky v Moskvě), Rebekah Klein-Pejšová (Univerzita Purdue ve West Lafayette, Indiana), Mária Kusá (Slovenská akademie věd v Bratislavě), Danguole Mikulienienė (Ústav pro jazyk litevský, Vilnius), Mychajlo M. Nahorňak (Přikarpatská národní univerzita Vasyla Stefanyka v Ivano-Frankovsku), Michal Pullmann (Univerzita Karlova v Praze), Jan Rychlík (Akademie věd České republiky v Praze, Univerzita Karlova v Praze), Jelena P. Serapionova (Ruská akademie věd v Moskvě), Marjan S. Skab (Černovická národní univerzita Jurije Feďkovyče), Sergej S. Skorvid (Ruská státní humanitní univerzita v Moskvě), Michal Stehlík (Národní muzeum v Praze, Univerzita Karlova v Praze), Vladimír Svatoň (Univerzita Karlova v Praze), Igors Šuvajevs (Lotyšská akademie věd v Rize), Luboš Švec (Univerzita Karlova v Praze), Helena Ulbrechtová (Akademie věd České republiky v Praze, Univerzita Karlova v Praze), Radosław Zenderowski (Univerzita kardinála Stefana Wyszyńskiego ve Varšavě)

Vedoucí redaktoři: Marek Příhoda (Univerzita Karlova v Praze), Marek Junek (Univerzita Karlova v Praze), Ihor Je. Cependa (Přikarpatská národní univerzita Vasyla Stefanyka v Ivano-Frankovsku)

Výkonní redaktoři: Stanislav Tumis (Univerzita Karlova v Praze), Magdalena Bystrzak (Univerzita Karlova v Praze), Vira I. Derevjanko (Přikarpatská národní univerzita Vasyla Stefanyka v Ivano-Frankovsku)

Jazyková úprava: I. judmila Nyklová, Tetana Sverdan, Stanislav Tumis

Adresa redakce: Ústav východoevropských studií FF UK v Praze, nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1 (oriens.aliter@ff.cuni.cz)

Příspěvky procházejí recenzním řízením. Nevyžádané rukopisy se nevracejí.

Periodicita: 2 čísla ročně

Webová prezentace: oa.ff.cuni.cz

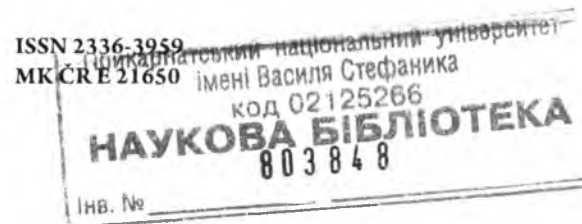
Adresa nakladatelství: Pavel Mervart, P. O. Box 5, 549 41 Červený Kostelec

Grafická úprava: Vladimír Mačinskij

Tisk: ТАЛЯ

Distribuce: Kosmas, s. r. o. (www.kosmas.cz) a nakladatelství Pavel Mervart (www.pavelmervart.cz)

První číslo časopisu Oriens Aliter vychází s finanční podporou Přikarpatské národní univerzity Vasyla Stefanyka v Ivano-Frankovsku a Prvoukou P12 – Historie v interdisciplinární perspektivě, podprogram č. 205 605 Profilace – asimilace – koexistence – integrace – reflexe (vývoj jazykových, konfesních, etnických a národních identit v areálu východní a jihovýchodní Evropy), řešeného na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze.

OBSAH

Editorial 5

STUDIE

Аляксандр Груша
Могорич и завод как традиционные процедуры утверждения частных договоров в Великом княжестве Литовском 9

Богдан Киндратюк
Материалы к истории колоколов и колокольных звонов в Восточной Европе на страницах «Актов, относящихся к истории Западной России» и «Актов, относящихся к истории Южной и Западной России» 21

Олександр Добржанський
Становлення та розвиток українського національного руху на Буковині в другій половині XIX – на початку XX ст.: динаміка, періодизація, регіональна специфіка 35

Олег Жерноклеєв
Чеські сюжети в історії Української соціал-демократичної партії Галичини й Буковини (1899-1918) 49

Tereza Chlaňová
Konflikt „svůj“ – „cizí“ jako předmět interpretace i jako součást interpretační metody ve studiích Stepana Šmal-Stockého věnovaných T. H. Ševčenkovi 65

Сергей Скорвид
Чешские языковые острова в России – ветки истории и этнической памяти 76

RECENZE

Bohemie! Bohemie! Bohemie! Nazdar! (Hana Kosáková) 95

Актуальна праця про роль міжнародних організацій у зовнішньополітичній легітимізації влади на пострадянському просторі (Григорій Перепелиця) 99

Recenze na monografii Luboše Švece: *Perestrojka, pobaltské republiky a Československo 1988-1991* (Pavel Štoll) 103

Recenze na knihu *Prolínání slovanských prostředí* (Stanislav Tumis) 106

CONTENTS

Editorial	5
STUDIES	
<i>Aliaksandr Hrusha</i> Mohorič and Zavod as Traditional Actions of the Confirmation of Private Transaction in the Grand Duchy of Lithuania	9
<i>Bohdan Kindratiuk</i> Materials to the History of Bells in Eastern Europe on Pages of "Acts Related to the History of West Russia" and "Acts Related to the History of South and Western Russia"	21
<i>Oleksandr Dobrzhanskyi</i> Establishing and Development of the Ukrainian National Movement in Bukovyna in the Second Half of the 19th and Early 20th Century: Dynamics, Periodization, Regional Specificity	35
<i>Oleg Zhernokleyev</i> Czech Themes in History of the Ukrainian Social Democratic Party of Galicia and Bukovina' (1899-1918)	49
<i>Tereza Khlaniova</i> The Conflict of „One's Own“ and „the Other“ as Both the Object of Interpretation and Part of Interpretation Method in Stepan Smal-Stotskyi's Studies of Taras Shevchenko	65
<i>Sergei Skorvid</i> Czech Language Islands in Russia – Branches of History and Ethnic Memory	76
REVIEWS	
Bohemie! Bohemie! Bohemie! Cheers! (Hana Kosakova)	95
New book on the Role of International Organizations for Foreign Policy Legitimation of Government in post-Soviet Space (Hryhorii Perepelycja)	99
Review on Monograph by Lubosh Shvec: <i>Perestroika, Baltic Republics and Czechoslovakia 1988-1991</i> (Pavel Shtoll)	103
Review on Book <i>Changeover of Slavonic Surrounding</i> (Stanislav Tumis)	106

EDITORIAL

Vážení čtenáři,

dostává se vám do rukou první číslo časopisu *Oriens Aliter*, nového recenzovaného vědeckého periodika Ústavu východoevropských studií a Katedry středoevropských studií, dvou pracovišť Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, která se dlouhodobě a z různých hledisek věnují studiu kulturně-historického dědictví střední a východní Evropy, vydávaného ve spolupráci s Příkarpatskou národní univerzitou Vasyla Stefanyka v Ivano-Frankovsku. Redakční rada spatřuje hlavní cíl časopisu *Oriens Aliter* v poskytnutí platformy pro prezentaci výsledků nejaktuálnějších kulturologických a historických bádání o střední a východní Evropě určených odborné veřejnosti i širší čtenářské obci a pro jejich konfrontaci v mezinárodním měřítku. Vedle tohoto primárního úkolu by se nové periodikum mělo stát prostředníkem pro užší spolupráci institucí, jejichž významné a respektované osobnosti zaštitily a svou autoritou podpořily vznik časopisu.

Název časopisu *Oriens Aliter* odkazuje na celkový záměr přinést jiný, inspirující pohled na sledovaný významný evropský region a v jeho rámci objevovat nové, možná překvapivé souvislosti a vlivy mezi světem střední a východní Evropy. Z naznačené obecné koncepce periodika plyne i zvýšená pozornost, jež bude do budoucna věnována oblastem vzájemného dotyku a prolínání obou velkých kulturně historických areálů (Polsko, Slovensko, Maďarsko, Pobaltí, Bělorusko, Ukrajina) stejně jako historicko-geografickému prostoru Ruska a částečně Balkánu. Střední a východní Evropu nechceme pojímat jako izolovanou periferii našeho kontinentu, ale hodláme ji nahlížet v kontextech a interakcích s vývojem západoevropského civilizačního okruhu.

Časopis *Oriens Aliter* je díky svému interdisciplinárnímu charakteru otevřen širokému okruhu badatelů z různých vědeckých oborů (historie, kulturologie, literární věda, etnologie, sociologie, politologie, uměnověda). Vzhledem k dosavadnímu profilování a dlouhodobým cílům zakladatelských institucí budou při volbě témat

textů dostávat přednost problémy 20. století (včetně jejich historických souvislostí) i výzkum momentální sociálně-kulturní situace. Časopis se zároveň nevyhýbá ani příspěvkům zpracovávajícím dílčí problematiku středověkých a raně novověkých kulturních i politických dějin.

Redakční rada *Oriens Aliter* si uvědomuje, že vstupuje na bohatý trh, kde vychází velké množství nejrozličnějších periodik, přesto věří, že si nový časopis najde své čtenáře nejen v České republice, ale i v zahraničí, protože jedním z jeho cílů je prostředkovat vzájemnou diskusi mezi univerzitními a vědeckými pracovišti nejen ve východní a střední Evropě, ale též v západní Evropě a ve Spojených státech. Intenzita vztahů mezi střední a východní Evropou v politické a kulturní sféře i jejich dopad na okolní svět v poslední době znovu roste. Reflexi komplikovaných interakcí v tomto regionu nabízí již první číslo časopisu *Oriens Aliter*, v němž čtenář najde šest velkých studií k velmi různorodým tématům, potvrzujícím interdisciplinární a mezinárodní charakter periodika.

Marek Příhoda, Stanislav Tumis

STUDIE

Аляксандр Груша

МОГОРИЧ И ЗАВОД КАК ТРАДИЦИОННЫЕ
ПРОЦЕДУРЫ УТВЕРЖДЕНИЯ ЧАСТНЫХ
ДОГОВОРОВ В ВЕЛИКОМ КНЯЖЕСТВЕ
ЛИТОВСКОМ

Что предшествовало документу как средству утверждения и обоснования имущественных прав? В каких формах осуществлялись эти утверждение и обоснование? Обращение к ретроспективным материалам ориентируют нас на предмет поиска – ритуал (обряд). Еще в XV в. в Великом княжестве Литовском (ВКЛ) ритуалу – судебной присяге, свидетельству Божьей правды – отводилась роль важного средства регулирования правовых отношений.¹ С появлением документа ритуал не исчез: длительное время и тот, и другой балансировали на одном уровне. Факт сосуществования ритуала и документа в ВКЛ стоит в одном ряду с аналогичными фактами, относящимися к западным странам.² Те виды ритуала, о которых в основном говорят источники по истории ВКЛ, использовались в судопроизводстве. Нам меньше известно о ритуалах, применяемых при заключении частных договоров. Но все же дошедшие до нас сведения позволяют осветить некоторые из вопросов их функционирования: что это были за ритуалы, в какой социальной среде они существовали, как долго они сохраняли свои позиции на «официальном» уровне.

Старейшую информацию о ритуалах, используемых при заключении договоров, сохранила продажная грамота Корейвы Адауговича виленскому бискупу Матею и виленской кафедре на землю в Волковийской волости (Троцкое

¹ Отдельные факты, см: Груша, А. И., Недоверие – не из-за него ли появился письменный акт? *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* 1 (2010), 131-156.

² Об этом, в частности, свидетельствуют результаты исследований, опубликованных в недавно вышедшем сборнике Mostert, M. – Barnwell, P. S. (eds.), *Medieval Legal Process: Physical, Spoken and Written Performance in the Middle Ages. Utrecht Studies in Medieval Literacy* 22 (2011), Turnhout 2011.

воеводство; здесь речь идет о не известном по названию селе).³ Эта грамота была составлена в Вильне в 1451 г.⁴ Ее ценность заключается в том, что она выделяет три отдельные процедуры утверждения договора: *могорич*, *завод* земли и издание документа. Четкость границам этих процедур придает информация о месте и времени их проведения и составе лиц, их исполнявших. Могорич и завод были исполнены там, где располагалось отчуждаемое имущество. Грамота же была составлена в другом месте – в Вильне, причем спустя некоторое время. В могориче и заводе участвовали местные жители, свидетелями издания документа являлись другие лица.

Ценность данной грамоты как исторического источника дает основания привести ее полностью (текст подлинника был написан на «русском» языке; из-за сложности обратной транслитерации текст грамоты приведен в транскрипции издания):

W ymyą boze amen.

Se ya a nye ynaczey Koreywa Adaugowycz przedalem dobrowolnye y s szwyadomym hospodara crola Casimira szemyą swoyą wlasną woloczcy Volkowyska, ktorą tho szyąmya kupylem byl v Barthosza przeswyskyem Kosyego mystrza y s tą szyemyą, ktorąm cupyl v Maczka Wolkowyanyna, хуądzv Maczeyv byskupowy Vilenskyemv y czyrkwy Wylenskey swyentego Stanislaua a wszыalem v nyego za tą szyąmya duadzesczya y ryacz kop gr. a tą szemyą przedalem ze wszыskymy vszytky y s polmy przedzalany y nyepredzalany y zyemyamy podlasznymy y z bormy y z lassy y dubrowamy y s worczmy y s rzekamy y ze stawy y s syenozaczmy a konyecznye ze wszыskymy vszytky, ctore nynye ssą y naphym mogą bycz luczkym rosvmem wymyslone, ny yednego praua sobye y moym potvmkom w thych szyemyach zachowawayacz ale ze wszыtkym prauem przerzeczonymv byskupowy y ktorzy po nym bądą byskupi thymy szyemyamy ym wlodacz y dzerszacz na wyeki,

yako ty szyemye bądą dlugye y шыroke y w swoych graniczach. A slubuyą przy czczy y przy wyerze: bądzely kto w thych szyemyach byskupa y cosczyol nagabacz, ya chczą o tho szyą wstampycz, bronzycz, oczyszcz tą szyąmyą.

A przy thym byly **могорычныкы** [здесь и далее полужирным шрифтом и курсивом выделено нами. – прим. авт.] *na ymyą Voythko konyvszy wolkowski y s synem Mikolayem, Paschko y Maczko Oszeneyczy a Maczko Wolkownyanyn.*

A kolym thy **szyemye zawodzyl**, bylo przy thym ynszych dobrych ludzy dosycz Wolkowyan y ynych stronnnych.

Pisan Vilnye, aprila myessyacza trzydzestego dnya, indzycta czternastego.

A przy thym byly czy panowye: pan Pyetrassz Montigerdowycz marszalek zyemly lythewskye, pan Sudzywoy namyesnyk kowyensky, Davgyrd Dadauxyss y ynych wyelye dobrych ludzy, ktorzy przy thym byly.

A pisan Vilnye, lata Bozego thysyiecznego czotyrysta ryeczdzeszycatnego ryuego.⁵

Могорич – старинная процедура утверждения сделки, известная по галицким грамотам 50-70-х годов XIV в. В этих грамотах присутствуют такие формулы: «А пить *могоричь* оу Быбицкого оу дому за копу грошии»;⁶ «А пить *могоричь* оу Аньдрька оу дому Лысого за две гривне веснии меду за гривну а пива за гривну»;⁷ «А пить *моричь* [т.е. *могоричь*. – прим. авт.] в Олеша оу дому за поль гривны грошювъ». ⁸ Если судить по цитируемым формулам, *могоричь* – распитие контрагентами договора и свидетелями его заключения опьяняющих напитков: меда и пива. Это распитие имело ритуальный и символический характер. В грамоте Кореивы указано только пять *могоричников*. Это мало для спонтанного пира. Возможно, поздним свидетельством распития *могорича* является информация о том, что одна из процедур правового акта была совершена в корчме.⁹

Могорич известен по поздним источникам – частноправовым документам XVI в.¹⁰ Это следующие документы:

⁵ Там же, 231–232.

⁶ Розов, В., *Українські грамоти*, Київ 1928, т. 1: XIV в. і перша половина XV в., 10 (1359).

⁷ Там же, 12 (1366).

⁸ Там же, 26 (1378).

⁹ Указание места издания в одном из частноправовых документов: «То ся делало у Матиясовом дому у плебанской корчми» (Jablonskis, K., XVI amžiaus belaisviai kaimynai Lietuvoje, in: Jablonskis, K., *Istorija ir jos šaltiniai*, Vilnius 1979, 51 [1500 г.]).

¹⁰ Lietuvos Mokslų Akademijos Vrublevskių biblioteka (Библиотека им. Врублевских Литовской академии наук – LMAVB), RS, f. 37, b. 786 [1523]; f. 256, b. 2472 [1507-1508], 2505 [1507],

³ По мнению издателей документа, объектом продажи послужила, вероятнее всего, деревня в Игуменском повете – Fijalek, J. – Semkowicz, W. (wyd.), *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji Wileńskiej=Codex diplomaticus ecclesiae cathedralis necnon dioeceseos Vilnensis*, Kraków 1932, t. 1, z. 1-[3]: 1387-1507 (KDKW), 231. Однако упоминание в документе волковийского конюшего («Voythko konyvszy wolkowski», так в издании, следует читать «волковийский») скорее указывает на крупный административный центр, каким являлся именно Волковийск. Данный конюший – это, очевидно, аналог старых должностей конюших, которые существовали в Вильне, Троках, Городно, Витебске и на Волыни (Любавский, М. К., *Областное деление и местное управление Литовскорусского государства ко времени издания первого Литовского статута*, Москва 1892, 842-844).

⁴ KDKW, 232.

- 1) продажный лист Кузни Минчевича и его братанича Момося Нарку Жвибовичу на сеножать возле р. Лопойна за пол копы грошей и за барана «в обель вечно и непорушно»;¹¹
- 2) меновный лист Павла Монтримовича и его брата Едки Миколаю и Шимку Монковичам на отчинную землю;¹²
- 3) меновный лист Петраша Миколаевича Миколаю Монковичу и его братье на землю Порпшишок и на владения за р. Стрева, за землю в бору на Великой дороге возле Моисеевой нивы;¹³
- 4) продажный лист боярина Мицки Талюшевича Миколаю Ежавичу на отчинную землю за рубль грошей;¹⁴
- 5) продажный лист Бернута Петровича Моньке Друсиловичу на отчинную нивку за пол копы грошей «обель вечно, никим непорушно»;¹⁵
- 6) заставной лист Томаша Трумпо Нелюбовича и его братанича Матея Миколаевича подскарбему ретовского державцы Павлу Петровичу на ниву селища «у Бурнех» за две копы грошей;¹⁶
- 7) продажный лист Юрья Родивиловича пану Венславу Бартошевичу на ниву над прудом за копу грошей и за овцу.¹⁷

Некоторые из рассматриваемых здесь документов содержат в себе другие факты использования традиционного опыта. В данном случае речь идет об «отмене», под которой здесь, видимо, надо понимать одну из форм ответного

2506 [1508], 2507 [1526], 2679 [1527]. Документ, хранящийся под номером 2505, К. Яблонскис датировал 1507 г. или 1522 г. Документ же, хранящийся под номером 2506, этот же ученый отнес к периоду около 1520 г. (Jablonskis, K., Lietuvos rusiškių aktų diplomatika, in: Jablonskis, K., *Istorija ir jos šaltiniai*, Vilnius 1979, 273). Судя по упоминанию в этих двух документах одного и то же лица – дьяка Мотея Толышмановича, эти документы могут быть близки по дате. Этот же дьяк упоминается в документе, хранящемся под номером 2472. Благодарю С. В. Полехова за указание ф. 256, б. 2472, 2505, 2506, 2507, 2679.

В литературе на свидетелей-могоричников обратил внимание К. Яблонскис (Jablonskis, K., Lietuvos rusiškių aktų diplomatika, in: Jablonskis, K., *Istorija ir jos šaltiniai*, Vilnius 1979, 262).

¹¹ LMAVB, RS, f. 256, b. 2472 [1507-1508].

¹² Там же, RS, f. 256, b. 2505 [1507].

¹³ Там же, RS, f. 256, b. 2506 [1508].

¹⁴ Jablonskis, K., XVI amžiaus belaisviai kaimynai Lietuvoje, in: Jablonskis, K., *Istorija ir jos šaltiniai*, Vilnius 1979, 63 [1515 или 1530].

¹⁵ LMAVB, RS, f. 256, b. 2507 [1526].

¹⁶ Там же, RS, f. 37, b. 786 [1523].

¹⁷ Там же, RS, f. 256, b. 2679 [1527].

дара.¹⁸ Из указанных источников следует, что контрагенты договора не были хорошо оснащены современными им средствами письменной технологии. Многие из них, как надо полагать, не имели собственных печатей, и поэтому просили прикрепить печати свидетелей, писцов документов, местных должностных лиц, иных персон. Показательно, что некоторые из этих листов различают могоричников и добрых людей-свидетелей, выделяя тем самым могорич в отдельную процедуру:

*А при том были магаричники: Шеди Петрашевич а Янко Диржевич, а Михно Лавринович, а Мацко Дотевич, Степан Радивилович, Суркгин Крикович. А при том были добрыи люди: Ян Коркозович, боярин Дорсунишское волости, а Миколаи Дирмеикович а Пашко Лавринович.*¹⁹

В заставном листе Томаша Трумпо Нелюбовича и его братанича Матея Миколаевича (лист датируется 1523 г.) сказано: «А при том были *могоричники*, *которыи тыи пенязи на свои руки взяли*: Миколаи Воишвиллоитис, Родюс Жостовтович».²⁰ Сконцентрируем внимание на сведениях противоречивого источника. Деньги шли «через» руки добрых людей. Очевидно, это также обряд. Акт утверждался путем прикосновения к деньгам как некоему значимому для сделки символическому предмету. Предшественником денег в этом обряде «приложения рук» являлся какой-то предмет, участвовавший в ритуальном действе.²¹ О символическом характере получаемых за продажу имущества денег говорит тот факт, что в дальнейшем эти деньги получили наименование ритуала – «могорич». Очевидно, так следует понимать смысл формулы: «*А при том были и могорич взяли*».²²

¹⁸ «Я, Бернута Петрович, и з жоною моею и з сыном нашим Ондреем... продали есмо свою нивку очинную... Монку Друсиловичу и его жоне и детем их за пол копы... *А отмену дал Монко земли на севалню жита против тое нивки*» (Там же, RS, f. 256, b. 2507 [1526]).

¹⁹ Там же, RS, f. 256, b. 2507 [1526].

²⁰ Там же, RS, f. 37, b. 786.

²¹ Важности прикосновения к значимому для договора предмету посвящена блестящая работа: Declercq, G., *Between Legal Action and Performance: the Firmatio of Charters in the Early Middle Ages*. In: *Medieval Legal Process: Physical, Spoken and Written Performance in the Middle Ages*. *Utrecht Studies in Medieval Literacy* 22 (2011), Ed. Mostert, M. – Barnwell, P. S., Turnhout 2011.

²² LMAVB, RS, f. 256, b. 2679 [1527]. Возможно, с могоричем как-то связаны нестандартные формулы частнопроводных документов, указывающих, что «то ся деяло у дому», т.е. сделка состоялась у кого-то на дому: «А то ся деяло в дому Юрья Нацовича, мещанина моишеголског(о) ...» (Там же, RS, f. 18, b. 206/1, l. 572 [первая треть XVI вв.]),

Какую еще информацию могут дать нам указанные источники? Последние расширяют географию исполнения могорича. Это – не только Волковыйск, но также Дорсунишки (Троцкое воеводство), Высокий Двор (Троцкое воеводство), Упники (Виленское воеводство), Жижморы (Троцкое воеводство), Крожи (Жомойтская земля).²³ Понятно, что реальная география могорича в то и в более раннее время была еще шире.

«А тое ся деело у дому мешанина моишекголског(о) у Мартина Воишковича Лютора» (Там же, RS, f. 18, b. 206/1, l. 595 [1515]), «А tho szało sthalo w domv Stanyslavovym, v myeszczanya keydanskego...» (Jablonskis, K., XVI amžiaus belaisviai kaimynai Lietuvoje, in: Jablonskis, K., *Istorija ir jos šaltiniai*, Vilnius 1979, 53, 1523 г.). Указания на дом как место составления грамот имеются в галицких грамотах, в которых говорится о могориче (см. цитируемые выше галицкие грамоты). Одни из таких ранних грамот относятся к Вольни – «в дому в пана Микитине» (Radziwiński, Z. L. et al. (wyd.), *Archiwum księząt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*, Lwów 1887, t. 1: 1366-1506, 50, 1458 г.).

²³ Местом составления второго и третьего листов были Дорсунишки. Так явствует из самих этих листов (LMAVB, RS, f. 256, b. 2505 [1507], 2506 [1508]). В перечнях добрых людей-могоричников этих документов значатся Бутко Ейтгинович, Петр Некрашевич, Богдан Борткович и Миколай Моисеевич. Лица с первыми тремя именами присутствуют в Переписи войска ВКЛ 1528 г., и указаны они в нем как бояре Дорсунишской волости (Груша, А. I. et al. (паdryхт.), *Пераніс войска Вялікага княства Літоўскага 1528 г. Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кніга 523. Кніга Публічных спраў 1*, Мінск 2003 (*Пераніс 1528 г.*), 91). О Миколае Моисеевиче известно по другим источникам. Согласно им, Миколай также являлся боярином Дорсунишской волости (Antanavičius, D. – Baliulis, A. (par.), *Lietuvos Metrika=Lithuanian Metrica=Литовская метрика. Кnyга Nr. 12 (1522-1529). Užrašymų knyga 12*, Vilnius 2001, 479, 1527 г.). Там же – в Дорсунишках – была, очевидно, утверждена сделка, о которой сообщается в первом листе (LMAVB, RS, f. 256, b. 2472 [1507-1508]). Этот лист, также как и второй документ, был подготовлен дьяком Мотеем Толышмановичем – боярином Дорсунишской волости (*Пераніс 1528 г.*, 91). Здесь он записан как Матыас Толышманович). Этот дьяк приложил печать к третьему листу; как уже говорилось, этот лист был составлен в Дорсунишках (LMAVB, RS, f. 256, b. 2506 [1508]). Четвертый лист был издан в Упниках. Местом составления пятого листа были, видимо, Жижморы. Среди перечисленных в нем могоричников и добрых людей фигурируют Степан Радивилович и Пашко Лавринович. В Перепись 1528 г. включены два боярина Жижморской волости с такими именами (*Пераніс 1528 г.*, 85). Относительно одного человека, который отмечен в рассматриваемом листе среди добрых людей, сообщается, что он являлся боярином Дорсунишской волости. В этом же документе говорится, что к нему приложил печать боярин Сомилишской волости (LMAVB, RS, f. 256, b. 2507 [1526]). То, что составитель листа привел сведения о региональной принадлежности этих двух бояр, указав, что они проживали в Дорсунишской и Сомилишской волостях, исключает вероятность составления данного листа в упомянутых волостях. Шестой лист был составлен в Крожах. Местом издания седьмого листа являлся, очевидно, Высокий Двор. В данном листе

Следует признать, что состав контрагентов и свидетелей договоров, о которых сообщается в этих документах, с трудом поддается идентификации. Несомненно, часть этих договоров – это договоры между боярами. Покупателем земли в одном из них был пан Венслав Бартошевич.²⁴ Титул «пан» указывает на высокое положение Венслава. В его персоне угадывается высокодворский боярин, а в дальнейшем дирванский тиун Венцлав Бартошевич.²⁵ Неизвестно, к какому социальному слою принадлежал второй контрагент сделки – Юрьи Родивилович. Благодаря Переписи 1528 г. мы, впрочем, имеем неплохое представление о тех лицах, которые присутствовали при заключении договора и кто «взял могорич». Пятеро – Венслав Бутовтович, Петко Станевич, Матей Хрщонович, Янушко Нацевич, Мицко Мелкович – это бояре Высокодворской волости.²⁶ О двух из них – Еншусе Юшковиче и его сыне Матее – в документе сказано: «повету Троцкого», т.е. следует читать «бояре повету Троцкого». Почти все упомянутые здесь высокодворские бояре – не отягощенная

приведена санкция на случай нарушения договора – штраф, часть которого должна была пойти в пользу высокодворского державцы. Пан Миколай Федевич – хоружий Высокодворской волости (*Пераніс 1528 г.*, 86) – приложил печать к этому листу (LMAVB, RS, f. 256, b. 2679 [1527]).

²⁴ LMAVB, RS, f. 256, b. 2679 [1527].

²⁵ Pietkiewicz, K. (par.), *Lietuvos Metrika=Lithuanian Metrica=Литовская метрика. Кnyга Nr. 9 (1511-1518). Užrašymų knyga 9*, Vilnius 2002 (LM-9), 243 [1511]; Antanavičius, D. – Baliulis, A. (par.), *Lietuvos Metrika=Lithuanian Metrica=Литовская метрика. Кnyга Nr. 12 (1522-1529). Užrašymų knyga 12*, Vilnius 2001 (LM-12), 178-179 (1522), 222 (1523), 291 (1524); Lazutka, S. – Valikonytė, I. et al. (par.), *Lietuvos Metrika=Lithuanian Metrica=Литовская метрика (1522-1530). 4-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija)*, Vilnius 1997, 159 (1525), 167 (1525). Согласно Переписи 1528 г., он выставял три всадника, т.е. имел в своем владении 24 службы крестьян. Он, а также высокодворский хоружий Миколай Федевич в 1528 г. были самыми богатыми людьми Высокодворской волости (*Пераніс 1528 г.*, 86). Сохранились сведения о конфликте Венцлава с жомойтским бискупом Николаем. На каком-то этапе этот конфликт приобрел острый характер. Дошло до того, что по приказу бискупа имущество Венцлава было разграблено, он сам и его сын были заключены под стражу. Более того, Венцлав был подвергнут «клятве», а в костеле, находившемся во владении Венцлава, бискуп запретил крестить детей, венчать и служить литургию (Karalius, L. – Antanavičius, D. (par.), *Lietuvos Metrika=Lithuanian Metrica=Литовская метрика. Кnyга Nr. 14 (1524-1529). Užrašymų knyga 14*, Vilnius 2008, 135-136 [1524]).

²⁶ *Пераніс 1528 г.*, 86-87.

богатством и почестями шляхта (не имеющая – по Переписи 1528 г. – зависимых крестьян), сохранявшая приверженность старым традициям.²⁷

Заслуживает специального внимания сделка между Кузней Минчевичем и его братаничем Момосем с одной стороны и Нарком Жвировичем с другой о продаже сеножати. Среди ее свидетелей – добрых людей-могоричников, был нешляхтич – кузнец («коваль») Волалис Микович. Этот факт можно трактовать как свидетельство того, что состав добрых людей и могоричников, добрых людей-могоричников имел надсословный характер. В общем, так оно и было. Во всяком случае, в продажном листе боярина Мицки Талюшевича в качестве могоричника назван упницкий мещанин Войтко.²⁸ Но применительно к данному случаю мы располагаем указанием на то, что сам этот договор был заключен между крестьянами. Лист, его оформивший, был подготовлен дорсунишским боярином – дьяком Мотеем Тольшмановичем. Следовательно, можно предположить, что указанная сделка состоялась в Дорсунишках. Если это так, то среди жителей Дорсунишской волости и надо искать перечисленных в источнике добрых людей-могоричников. Одного из них мы, по всей видимости, и находим – Юрья Ондреевича. В источнике за 1516 г. под этим именем фигурирует тяглый человек Дорсунишской волости, который среди многих иных людей был пожалован ясвоинскому державце пану Ивану Тимофеевичу Плещееву Юрлову. Результаты данной идентификации могут на первый взгляд показаться совпадением распространенных имени и отчества, если бы в одном перечне пожалованных тогда же Юрлову крестьян Дорсунишской волости мы не обнаружили весьма редкое имя и очень редкое отчество – Нарко Жвирович.²⁹ Так звали одного из контрагентов данного договора. На основании этого факта мы делаем вывод, что рассматриваемая сделка являлась сделкой между крестьянами.

²⁷ До нас дошли известия об одном из добрых людей-могоричников договора между Петрашом Николаевичем и Миколаем Монковичем – Миколае Моисеевиче (LMAVB, RS, f. 256, b. 2506 [1508]). Он являлся сыном дорсунишского хоружего. В 1527 г. Миколай бил челом господарю и просил дать ему должность дорсунишского хоружего на том основании, что еще «прадед и дед, и отець его почол от дяди нашего великого кн(я)зя Витольта, и за отца и брата нашог(о), славное памяти королеи ихъ м(и)л(о)сти, держали з данины их м(и)л(о)сти хоружое Дорсунишское, и николи деи з домовъ ихъ тотъ вряд не выхожываль». Эту должность великий князь на челобитье Миколая пожаловал ему (LM-12, 479, 1527 г.).

²⁸ Jablonskis, K., XVI amžiaus belaisviai kaimynai Lietuvoje, in: Jablonskis, K., *Istorija ir jos šaltiniai*, Vilnius 1979, 63 [1515 или 1530]).

²⁹ LM-9, 179.

Использование могорича крестьянами указывает на древность этого ритуала, а сохранение его в среде бояр говорит о его достаточно прочных позициях даже в позднее время. Мы знаем, кто составил два листа из числа рассматриваемых здесь документов. Это – дорсунишский боярин дьяк Мотей Тольшманович. Очевидно, его перу принадлежит и еще один лист, а именно тот, к которому он по просьбе одного из контрагентов приложил печать – меновный лист Петраша Миколаевича Миколаю Монковичу и его братье.³⁰ Мотей Тольшманович являлся обладателем современной на то время технологии, какой было письмо, но одновременно глубоко чтит старые традиции. Это почтение выразилось в том, что, подготавливая документы для своих земляков, он считал нужным косвенно указывать на исполнение обряда могорича. Эти традиции почитали и другие участники договоров.

Уникальность всех этих документов как источников по традиционной культуре делает необходимым процитировать некоторые из них:

Я, Бернуги Петрович, и з жоною моею и з сыном нашим Ондреем визнаваем сим нашим листом сами на себе, што ж продали есмо свою нивку очинную, никому ничим не пенну Монку Друсиловичу и его жоне, и детем их за пол копы гроши обел вечно, никим не порушно.

А при том были магаричники: Шеди Петрашевич а Янко Диржевич, а Михно Лавринович, а Мацко Дотевич, Степан Радивилович, Суркгин Крикович.

А при том были добрыи люди: Ян Коркозович, боярин Дорсунишское волости, а Миколаи Дирмеикович, а Пашко Лавринович.

А на лепшую справедливость и твердость я, Бернуги, верху писаныи и з жоною моею били есмо чолом Станиславу Кгирдевичу, боярину сомилишскому, абы печат свою приложил. И его милость на наше чоломбите тое учинил: печат свою приложил к сему нашому листу.

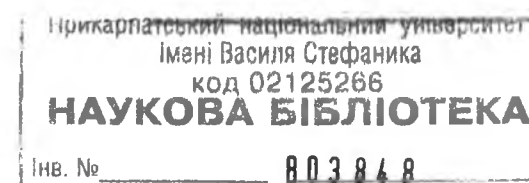
А отмену дал Монко земли на севалню жита против тое нивки.

Писан мая 13 день, [индик] 14.³¹

Я, Кузня Минчевич, и своим братоничом Момосем и сыном своим Яном визнаваем сим нашим листом сами на себе, што жъ есмо продали сеножат свою подле Лопоини Нарку Жвировичу за пол копы гроши и за барана в обел вечно

³⁰ LMAVB, RS, f. 256. b. 2506 [1508].

³¹ Там же, RS, f. 256, b. 2507 [1526].

и непорушно, а никому ничим не пенливу. А мне, Кузни, а ни моему братоничу, а ни моему сыну не надобе поискивати, а ни откупати.

А при том были добры люди могоричники: Юрьи Ондревич а Венцько Бертошевич, Геистор Явнейкович, Нарвид Пацович, Рачко Лигейкович, Римко Пикович, Юрьи Климович, Волалис Микович, ковал.

А писал дьяк Мотеи Толышманович.³²

Нельзя пренебречь и следующим фактом. Рассматриваемые документы в некоторых случаях нечетко определяют объект договора. В меновном листе Павла Монтримовича и его брата Едки сказано, что Павел и его брат передали Миколаю и Шимку Монковичам отчинную землю, а в качестве «отмены» взяли у них «только ж» земли. В этом листе обменная земля никак не названа, в нем нет и указания на то, где находилась эта земля, отсутствуют другие признаки локализации упомянутого владения.³³ Как документ с таким неясным обозначением объекта договора мог служить доказательством прав в суде? Наш ответ таков. Подобный документ являлся лишь вспомогательным средством обоснования прав. Главную роль в этом обосновании должны были играть какие-то иные средства.

Один источник, содержащий информацию о могориче, возможно, косвенно указывает на некоторые устные операции, применяемые при заключении договора. Интитуляция меновного листа Петраша Миколаевича имеет не совсем типичную формулу: «вызнаваем симъ нашим листом сами на себе усим людем добрым».³⁴ Не является ли приведенная формула той самой, которую озвучивал контрагент, адресуя ее собравшимся на процедуру утверждения договора добрым людям-могоричикам?³⁵

³² Там же, RS, f. 256, b. 2472 [1507-1508].

³³ Там же, RS, f. 256, b. 2505 [1507].

³⁴ Там же, RS, f. 256, b. 2506 [1508].

³⁵ Источники сохранили сведения и еще об одной сделке, совершенной Томашем Трумпо Нелюбовичем – юридическим автором одного из рассматриваемых здесь листов (Там же, RS, f. 37, b. 786, 1523 г.). Он и его брат Миколай продали боярину Адаму Ганусовичу дворец в с. Пилсуда Коршевской волости. Эта продажа была подтверждена великим князем в 1514 г. (в источнике Томаш назван «Трумпан Любович») (LM-9, 225). Скорее всего, эта сделка была совершена традиционным способом – с участием могоричников, как, впрочем, возможно, были совершены другие сделки, о которых говорит привилей 1514 г.

Определенным аналогом могорича являлся барыш. Барышники являлись свидетелями купли не только лошадей, но и иных договоров, например, о залоге людей (*Русская историческая библиотека, издаваемая Императорскою Археологическою комиссиею*, Петербург 1903,

О заводе приобретенных владений известно из немногих источников.³⁶ Завод являлся важной процедурой. В процессе завода не только осуществлялось знакомство получателя с границами и составом приобретенных владений, но и происходил символический контакт этого получателя с данным владением. В 1515 г. троцкая воеводина пани Петрова Яновича подала в суд на дворянина Творияна Дремлика за то, что он продал ей имение в с. Долгоброды Берестейского повета, но не завел и не ограничил его. Суд обязал ответчика завести и ограничить имение, а в случае отказа Дремлика сделать это договор должен был быть аннулирован. Из источника, который информирует об этой тяжбе, мы узнаем, в чем заключалась процедура завода. Продавцу предписывалось «объявить», т.е. вслух указать и визуально показать покупателю двор, дворную пашню, сеножати, а также пашни и сеножати его людей.³⁷ Установление контакта нового владельца с приобретенным владением явно сопровождалось исполнением какого-то ритуала. Но о нем нам пока ничего не известно.

По грамоте Корейвы Адауговича, участниками могорича и завода являлись «добрые» люди, жители Волковийского повета – соседи продаваемого владения.³⁸ Соседями контрагентов договоров являлись могоричники и свидетели, перечисленные в листах XVI в. В последних редко применялись формулы, дифференцирующие могоричников и свидетелей. Все эти люди представляли в основном одну единую группу могоричников-добрых людей.³⁹ Участие этих людей в данных операциях как представителей общества служило когда-то санкцией заключения договора и показателем его правовой силы.

Продажный лист Корейвы Адауговича отражает своего рода переходный этап – от традиционных процедур к документу, а листы XVI в. свидетельствуют

т. 20: *Литовская метрика*, т. 1 (РИБ, т. 20), стб. 398, 1516 г.). Этот барыш распивали «з людьми добрыми»: «Купил я в того чоловіка жеребя за полтину грошей и заплатил есьми ему тую полтину черес руки людей добрыхъ, и барышь есьмо пили з людьми добрыми», – констатируется в одном документе (Lazutka, S. – Valikonytė, I., et al. (par.), *Lietuvos Metrika=Lithuanian Metrika=Литовская метрика (1528-1547). 6-oji Teismų bylių knyga (XVI a. pabaigos kopija)*, Vilnius 1995, 43 [1528]).

³⁶ Напр.: Antanavičius, D. – Baliulis, A. (par.), *Lietuvos Metrika=Lithuanian Metrika=Литовская метрика. Knyga Nr. 25 (1387-1546). Užrašymų knyga 25*, Vilnius 1998, 132-133 [1517].

³⁷ РИБ, т. 20, стб. 858-860.

³⁸ «Voythko konyvszy wolkowski y s synem Mikolayem, Paschko y Maczko Oszeneyczy a Maczko Wolkownyanyn».

³⁹ «А при том были добрыи люди могоричники...», «А при том было людеи лобрых досыт могоричников...» (LMAVB, RS, f. 256, b. 2472 [1507-1508], 2505 [1507], 2506 [1508]; Jablonskis, K., XVI amžiaus belaisviai kaimynai Lietuvoje, in: Jablonskis, K., *Istorija ir jos šaltiniai*, Vilnius 1979, 63 [1515 или 1530]).

о сохранении на определенных – территориальном и социальном – уровнях традиционных процедур и в более позднее время. При этом заметим, что составители документов даже в XVI в. все же иногда считали необходимым указывать отдельно состав могоричников, передавать информацию об исполнении ритуала. В свете приведенных данных – о длительном сохранении могорича как утверждающей правовой акт традиционной процедуре – этот обряд применительно к раннему этапу функционирования правового документа в ВКЛ (конец XIV – середина XV в.) следует рассматривать как один из главных средств закрепления частных договоров.

ABSTRACT

Mohorič and Zavod as Traditional Actions of the Confirmation of Private Transaction in the Grand Duchy of Lithuania

Aliaksandr Hrusha

In the Grand Duchy of Lithuania one of the traditional actions which legally confirmed land transactions were *mohorič* and *zavod* (putting). *Mohorič* is drinking by parties and witnesses of the agreement of honey and beer. It is known from fifteenth and sixteenth century sources. Use of *mohorič* by peasants indicates of the antiquity of the ritual, its preservation among noblemen in sixteenth century shows it rather strong positions during later time. *Zavod* among other things was a symbolical contact of recipient with given land. The participants of *mohorič* and *zavod* were “good” people, neighbours of alienated land. Participation of this people in the operations as representatives of a society served as the sanction of transaction and as indicator of its legal force. *Mohorič* in early stage of legal document existing in the Grand Duchy of Lithuania (the end of the fourteenth – the middle of the fifteenth centuries) as one of the main means of confirmation of private transactions should be considered.

Key words: traditional actions, land transactions, ritual, symbolical contact, means of confirmation.

Богдан Киндратюк

МАТЕРИАЛЫ К ИСТОРИИ КОЛОКОЛОВ И КОЛОКОЛЬНЫХ ЗВОНОВ В ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЕ НА СТРАНИЦАХ «АКТОВ, ОТНОСЯЩИХСЯ К ИСТОРИИ ЗАПАДНОЙ РОССИИ» И «АКТОВ, ОТНОСЯЩИХСЯ К ИСТОРИИ ЮЖНОЙ И ЗАПАДНОЙ РОССИИ»¹

Применение музыки бил, колоколов в церковном обряде, светской жизни и ратном деле в Восточной Европе берет начало со времен Киевской Руси.² Позже на землях нынешних Белоруссии и Украины укрепилось Великое княжество Литовское (ВКЛ). Оно, в сущности, было белорусско-литовско-украинской державой. В его упрочении важное место занимало христианство с сетью приходов. В каждом из них были храмы, наборы бил и дорогих во все времена колоколов. Их количество, использование во многом зависело от княжеских предписаний относительно функционирования церкви. Изучение подобных документов поможет лучше описать общую для восточных славян историю колоколов, церковных и светских колокольных звонов.

Успешным кампанологическим изысканиям содействует создание научной источниковой базы. На Украине такую системную публикацию документов начала Киевская археографическая комиссия (Временная комиссия для разбора древних актов). Ее организовали в 1843 г. для издания исторических материалов. Среди задач этой комиссии, которая существовала до 1917 г. при канцелярии киевского генерал-губернатора как правительственное учреждение, был сбор, обработка и публикация актового и документального материала,

¹ Так в империалистической России называли земли Украины и Белоруссии. Эти издания документов исследователи Российской Федерации, как правило, почему-то не используют.

² Полное собрание русских летописей, т. 2: Ипатьевская летопись, Изд. 2-е, Санкт-Петербург 1908, 101, 176, 201, 242, 334, 369-370, 545, 627, 844 и др.

преимущественно по истории Правобережной Украины. В этих источниках содержалось немало сведений, касающихся истории Белоруссии, Польши, России. Замысел Санкт-Петербургского правительства состоял в том, чтобы собранные документы помогли обосновать российские политические интересы в этом регионе против Польши. Было опубликовано много важных источниковых материалов по истории, археологии, палеографии, картографии и т.п. Главным изданием был 35-томный *Архив Юго-Западной России* (Архив ЮЗР, 1859-1914). Среди публикаций Археографической комиссии, в частности таких, как *Древности Юго-Западного края* (3 тетради), *Палеографический сборник*, *Сборник материалов по истории Юго-Западной России* (2 тома) и других, важное место занимают богатые кампанологическим материалом пятитомный сборник *Акты, относящихся к истории Западной России* (Акты ЗР, 1846-1853) и 15-томная серия *Акты, относящихся к истории Южной и Западной России* (Акты ЮЗР, 1863-1892). Для этих изданий больше всего использовались, кроме материалов Литовской метрики и архивов, документы бывшего Малороссийского приказа (Москва).³ Источники собирались не только из столичных, но и региональных архивов и библиотек, греко-католического митрополичьего архива, монастырей. В комиссии были свои зарубежные корреспонденты. Удалось опубликовать дарственные грамоты удельных князей и великих князей литовских, юридические акты, грамоты и акты, касающиеся церковного управления, устройства городов, положения населения, межгосударственных отношений и т.п. Здесь собрано много документов, где встречаются ведомости о колоколах и колокольном звоне. Такие материалы обогащают научную базу данных по колокольному искусству.

Введение в научное обращение собраний древних законодательных актов и других документов помогает прежде всего освящению основ распространения колоколов и колокольного звона во времена ВКЛ и Гетманщины (казацкой Украины). В Актах привлекают внимание документы, которые были залогом правовой базы укрепления христианства, уставного развития колокольных звонов, создания материального основания функционирования приходов, монастырей, а значит – возможности отливания колоколов. Разные функции колоколов и звонов зависели не только от богослужебных потребностей, но и от использования этих инструментов в системе обороны населенных пунктов. Межнациональное противостояние вынуждало белорусов, украинцев отстаивать

право бить в колокола. Их высокая стоимость требовала разных путей приобретения или получения средств на изготовление. Из Актов мы узнаем имена мастеров отливки колоколов и условия их изготовления. Центрами развития колокольной музыки были монастыри, чему содействовало упрочение их материального достатка. Владение угодьями также помогало материальному обеспечению богослужений в приходах, в частности приобретению колоколов, поддержке пономарей, обустройству колоколен. Люди понимали семантику разных звонов, привлекались к игре на колоколах (в некоторых учебных заведениях это входило в круг обязанностей учащихся). Усовершенствованию этого искусства помогало изучение церковных уставов, подготовка звонарей. Важной проблемой было сохранение колоколов и сооружений для них. Изучение документов также помогает уточнению кампанологической терминологии.

Соборы, церкви и монастыри заботились о соответствующем обеспечении колоколами, соблюдении уставных оснований звонов, вырабатывали предписания их применения. Это закреплено в грамотах, решениях епископских соборов. Духовные суды иногда постановляли: в соборной церкви и других храмах «служить и в звоны казать звонить».⁴ Уже в конце XVI в. одним из наказаний за несоблюдение церковных обычаев было запрещение бить в колокола по умершим.⁵ Колокола представляли значительную материальную ценность, и их часто вписывали в перечень сокровищ зажиточных казаков, которым иногда принадлежало не только оружие, котлы, сахар, но и красная медь, которая была главной составляющей при отливке пушек, колоколов, котлов и хранилась в листах или плитах. О листовой красной меди и четырех больших медных плитах и 79 листах битой красной меди, что были в бочке, писали брянские воеводы царю в связи с возвращением в 1678 г. гетманскому посланцу имущества Петра Рославца.⁶

Забываясь об укреплении канонических колокольных звонов, духовные лица часто обращались за поддержкой к богатым светским людям, просили прислать

⁴ Судебная явка Виленского возного Петра Новоши... 1 сентября 1595 г., in: *Акты ЗР*, т. IV: 1588-1632, № 84, Санкт-Петербург 1851, 118.

⁵ Послание епископа Владимиро-Волинского и Брестского Ипатия Потия Брестскому духовенству, о несоблюдении церковных треб тамошнему братству, чуждающемуся православия. 3 октября 1596 г., in: *Акты ЮЗР*, т. I: 1361-1598, № 220, Санкт-Петербург 1863, 267.

⁶ Отписка брянских воевод Кольчевых к царю... 26 мая 1678 г., in: *Акты ЮЗР*, т. XIII: 1677-1678, № 135, Санкт-Петербург 1884, 591-592.

³ Борщак, І., Археографія, in: *Енциклопедія українознавства. Словникова частина*. Сост. В. Кубійович, № 1, Париж – Нью-Йорк 1955, 62; Оглоблин, О., Київська Археографічна комісія, in: Там же, № 3, Париж – Нью-Йорк 1959, 1017.

колокол или медь на его изготовление.⁷ Призывы к выделению средств на колокола обосновывались потребностью славить Бога.⁸

Об использовании колоколов в церемониях встречи послов может говорить то, что в Уставной грамоте Великого князя Литовского Александра (1460-1506) киевским мещанам рекомендовалось более торжественно приветствовать своих, а не чужеземных гостей: «Послов лядских, и московских, и волоских, и мультанских не надоби им поднимати ничим, только послов нашего великого князства Литовского и Ордынского мають поднимати своими обычайми».⁹

Грамота короля Владислава III Ягеллончика (1424-1444) «греко-русскому духовенству» от 22 марта 1443 г. уравнивала права русского народа с польским в использовании колоколов: «Все права, вольности, способы, обычаи и всякие свободы вѣчными часы дати позволили есмо».¹⁰ А предоставление духовенству, согласно этой же грамоте, в управление духовных судов и прежних вотчин содействовало тому, что пономари, которые отвечали за церковные звонны, подпадали под юрисдикцию этих судов. Такое их переподчинение, вероятно, улучшало благосостояние приходов, а значит, и звонарей.

Кроме войн, вред колокольному искусству наносили межнациональные распри. Во львовской церкви «закона греческого», когда «вжо почато звонить и попъ шоль до Службе Божей», ляхи его прогнали и храм опечатали;¹¹ церкви закрывали с печатью львовского католического архиепископа и запрещали, угрожая карой «под горлы [...], абы не смѣлы тых печатей отрывати и Службы

Божей отпраковать, а ни звонить».¹² В послании галицкой православной шляхты киевскому митрополиту Онисифору от 14 февраля 1585 г. среди перечисленных притеснений сообщалось о «заказанье звоненья» и «побранья звоновъ до замку», выражалась просьба встать на защиту прав и вольностей.¹³ Поэтому 15 февраля 1585 г. православным обещали не препятствовать «в уживанью набожества и церемоний и звоненья; [...] во всем набоженстве и справах церемоний своих обидви стороны уживати мають ведли стародавнего звычайю».¹⁴ Через 10 дней король издал грамоту о неприкосновенности для католического духовенства и светских сановников святительского и духовного суда, приобретенных в русско-литовской православной церкви.¹⁵

В грамотах правителей ВКЛ и Речи Посполитой подтверждались равные права православного и римско-католического духовенства, в частности, относительно неприкосновенности церковного имущества,¹⁶ а одним из условий присоединения к унии было сохранение восточных обрядов.¹⁷ Сюда относились также уставные предписания использования колоколов. Силы духовенства восточного обряда при отстаивании перед католиками прерогативы на соблюдение своих обычаев, в частности на колокольный звон, укрепляло подтверждение тех прав, которые декларировались в королевских документах.¹⁸

⁷ Письмо к царю архимандрита Елецкого Успенского монастыря Иоанна Голятовского... 4 июля 1672 г., in: *Акты ЮЗР*, т. X (Дополнение к т. III): Переговоры об условиях соединения Малороссии с Великою Россиею. 1653-1654, № 3, Санкт-Петербург 1878, 8. Правда, древние и могущественные монастыри иногда сами передавали свои подарки, о чем написано в документе о них царю Алексею Михайловичу от киевского митрополита Петра Могилы (1596-1647) и киево-печерского игумена Ириарха (Память... 10 мая 1646 г., in: *Акты ЮЗР*, т. III: 1638-1657, № 89, Санкт-Петербург 1861, 87).

⁸ Челобитная духовника женского Ладинского монастыря... Июнь 1638 г., in: Там же, т. III, № 15, 25.

⁹ Уставная грамота Литовского великого князя Александра Киевским мещанам. 26 мая 1494 г., in: *Акты ЗР*, т. I: 1340-1506, № 120, Санкт-Петербург 1846, 144.

¹⁰ Жалованная грамота польского и венгерского короля Владислава III-го Ягелловича греко-русскому духовенству... 22 марта 1443 г., in: Там же, № 42, 56.

¹¹ Явка Львовского епископа Гедеона Болобана и галицких дворян, о нападении католического духовенства с вооруженною шляхтою, в навечерье праздника Рождества Христова, на тамошние православные монастыри и церкви, и о насильном всех их запечатаньи, по приказу Львовского архиепископа Яна-Димитрия Соликовского. В нач. февраля 1584 г., in: Там же, т. III: 1544-1587, № 140, Санкт-Петербург 1848, 281.

¹² Там же, 282.

¹³ Послание галицко-русских православных дворян Киевскому митрополиту Онисифору, с убеждением его принять деятельные меры к прекращению возникших в иерархии беспорядков и к защите единоверцев своих от преследований католиков, езуитов и жидов. 14 февраля 1585 г., in: Там же, № 146, 289.

¹⁴ Мировая запись Львовского епископа Гедеона и тамошнего католического архиепископа Яна-Димитрия Соликовского, из коих первый обязывается прекратить свой судебный иск, по поводу насильственного запечатания во Львове монастырских и приходских церквей, а другой обещает впредь не присваивать себе никакой власти над православным духовенством и народом. 15 февраля 1585 г., in: Там же, т. III, № 147, 291.

¹⁵ Окружная королевская грамота... 25 февраля 1585 г., in: Там же, № 149, 292-293.

¹⁶ Жалованная подтвердительная грамота Киевскому митрополиту Иосифу и православным епископам Литовских и Русских областей... 2 июля 1511 г., in: Там же, т. II: 1506-1544, № 65, Санкт-Петербург 1848, 81-83; Жалованная грамота Литовско-Русскому православному духовенству... 23 апреля 1589 г., in: Там же, т. IV, № 14, 16-17.

¹⁷ Пункты, данные Киевским митрополитом Михаилом Рогозою Луцкому епископу Кириллу Терлецкому... Декабрь 1594 г., in: Там же, № 54, 79.

¹⁸ Жалованная королевская грамота Литовско-Русскому униатскому духовенству, о предоставлении всех тех прав и преимуществ, которыми оно пользовалось издавна, пребывая в Православии и союзе с Восточной церковью. 16 марта 1600 г., in: Там же, № 150, 236-237;

Укрепление в ВКЛ юридической базы отделения светского и духовного судопроизводства имело некоторое отношение к правовому статусу пономарей, их благосостоянию, поведению в быту. Это влияло на соблюдение канонических звонов. В грамоте великого князя литовского Александра киевскому митрополиту Иосифу и православным епископам Литовских и Русских земель от 20 марта 1499 г. зафиксирована неприкосновенность святительского суда и церковного имущества на основании так называемого *Свитка Ярослава*.¹⁹ Эта грамота регулировала вопросы юрисдикции пономарей. Позже в королевской грамоте 1568 г. луцкому и брацлавскому старосте подтверждалась неприкосновенность святительского и духовного суда относительно церковных лиц.²⁰ О распространении юридической власти духовных судов только на этих людей сообщается в добавочных статьях к Литовскому земскому уставу.²¹

О разрешении православным отмечать праздники в соответствии со старым календарем и запрете насильственного принятия римского летоисчисления говорится в грамоте польского короля Стефана Батория (1533-1586) от 21 января 1584 г. Возможно, такие санкции касались колокольных звонов, которые использовались на праздники. В то же время издание такого документа говорит об ущемлении прав православных общин.²² Позже в переговорах с Речью Посполитой казаки отстаивали свободу православной веры, возможность исполнять свои песнопения во время богослужения, свободно строить церкви и монастыри.

Издавна в систему укреплений городов и больших сел входила башня со сполошным колоколом. В городке Девица Салтыкова (на реке Десна) в 1654 г. видели на воротах сделанную в сруб дубовую колокольнуюницу.²³ Когда в 1658 г. московское войско в Киеве готовилось отбить возможное нападение казаков,

Жалованная подтвердительная королевская грамота Литовско-русским и Польским православным обывателям, духовным и мирским... 18 июня 1607 г., in: Там же, № 171, 258-259.

¹⁹ Жалованная грамота Литовского великого князя Александра нареченному Киевскому митрополиту Иосифу и православным епископам Литовских и Русских областей... 20 марта 1499 г., in: Там же, т. I, № 166, 189-192.

²⁰ Наказная королевская грамота Луцкому и Брацлавскому старосте князю Богушу Корецкому... 23 декабря 1568 г., in: Там же, т. III, № 46, 148-149.

²¹ Дополнительные статьи к Литовскому земскому Статуту... 26 марта 1586 г., in: Там же, № 161, 304-309.

²² Окружная грамота Польского короля Стефана Батория... 21 января 1584 г., *Акты ЮЗР*, т. II: 1599-1637, № 152, Санкт-Петербург 1865, 179-180.

²³ Переписные книги приведенных к присяге на подданство царю Алексею Михайловичу жителей малороссийских городов. Приложение. Нежинский полк. 1654 г., in: Там же, т. X, № 5, 800.

то наряду с проверкой вооружения вспоминались вестовые колокола («один стоит на Софийской башне, а другой у съезжей избы стоит разбит»)²⁴. Вероятно, сильные удары в колокол привели к его повреждению. При татарских набегах били в колокола и стреляли из пушек; об этом писал московский посланец, который в 1671 г. по дороге из Киева в Батурин видел, как «во многих городках и мѣстечках всполохи бьют и из вѣстовых пушек стрѣляют безпрестанно, чтобы люди бѣжали с сел и из деревень в города в осаду».²⁵

Распространению колокольной музыки благоприятствовало укрепление достатка монастырей. Этому способствовало предоставление им новых земель, имений,²⁶ подтверждение права на владение старыми,²⁷ разрешение призывать и поселять на землях монашеских обителей новых людей, которых освобождали от суда и повинностей.²⁸ Не случайно 1638 г. в Густынском монастыре

²⁴ Отписка боярина Василия Борнславича Шереметьева... Июнь-август 1658 г., in: Там же, т. XV: 1658-1659, № 5, Санкт-Петербург 1892, 218.

²⁵ Случайный список подьячего Михайла Савина, с известиями о тревогах в Малороссии по случаю татарских набегов... 11 декабря 1671 г. – 10 января 1672 г., in: Там же, т. IX, № 127, 606.

²⁶ Жалованная подтвердительная грамота Подольского князя Александра Кориатовича Смотрицкому доминиканскому монастырю... 17 марта 1375 г., in: *Акты ЗР*, т. I, № 4, 21; Жалованная грамота Киевского князя Александра Владимировича и супруги его, княгини Анастасии Васильевны, Лаврашевскому монастырю... После 1420 г., in: Там же, № 28, 41; Грамота Литовского великого князя Александра киевскому воеводе князю Дмитрию Путятичу, об отводе Пустынскому Николаевскому монастырю пустоши... 6 сентября 1497 г., in: Там же, № 151, 174; Отказная запись князя Богдана Глинского и супруги его княгини Марии Киевскому Пустынскому монастырю, на село Гатное с угодьями. 1 февраля 1500 г., in: Там же, № 178, 201-202; Жалованная королевская грамота Киевскому Пустынному Николаевскому монастырю... 3 марта 1506 г., in: Там же, № 223, 369; Грамота королевская князю Михаилу Глинскому, о дозволении ему по званию душеприкажчика Киевского воеводы князя Дмитрия Путятича, данников его и движимое имущество раздать на православные монастыри и церкви и на выкуп пленников. 29 апреля 1506 г., in: Там же, № 224, 369-371; Вводная грамота Киевского воеводы князя Константина Острожского Золотоверхому Михайловскому монастырю... 12 декабря 1572 г., in: *Акты ЗР*, т. III, № 57, 163; Жалованная грамота княгини Раины Корибутовой Вишневецкой Густынскому и Подгорскому православным монастырям... 11 января 1619 г., in: Там же, т. IV, № 214, 501-502.

²⁷ Грамота подтвердительная Киевского воеводы Константина Острожского Золотоверхому Михайловскому монастырю, на владение Юрьевскою землею... 9 сентября 1576 г., in: Там же, т. III, № 70, 195-196; Жалованная подтвердительная грамота Киевскому Пустынскому Николаевскому монастырю... 30 мая 1570 г., in: Там же, № 49, 153-154.

²⁸ Жалованная грамота Мстиславского князя Михаила Ивановича Пустынскому монастырю... 14 сентября 1499 г., in: Там же, т. I, № 177, 201.

(г. Прилуки) было семь больших и малых колоколов,²⁹ что говорит о расширении их комплектов.

Сведения о колокольном искусстве в учебных заведениях находим в *Порядке школьном, или уставе Львовской Ставропигийской братской школы*³⁰ (этот документ отражает интересные образовательные традиции, в частности те, которые касались обучения музыке).³¹ В соответствии с ним учащиеся изучали богослужебные уставы, принимали участие в богослужениях и т.п. Это способствовало осознанию важности церковных колоколов и звонов, соблюдению уставных предписаний их применения. Непосредственной подготовке звонарей во Львовской братской школе помогало то, что ее учащиеся по очереди «заранее за объявлением через звонаря без пререканий шли назначенные к звонению» на колокольню. Об этом сообщается в указании учителю львовской братской школы Теодору Рузкевичу относительно определения очередности учеников к звонениям.³² Значение исполнения этой обязанности подтверждает ее помещение в третьем пункте: «Чтобы установил порядок на колокольне к звонениям».³³ Подобные успехи в организации учебы стали залогом того, что опыт Львовской братской школы распространялся на другие подобные учреждения. Об этом свидетельствуют грамота берестейским православным мещанам от 28 января 1591 г., по которой было разрешено иметь при соборной Николаевской церкви братство по образцу львовского и основать при нем школу,³⁴ а также послание Виленского православного братства к своим коллегам

во Львове с просьбой прислать для новосозданной школы способных учителей и несколько книг богослужебного и духовного содержания.³⁵

Соблюдать уставные предписания, в частности относительно звонов, помогал пономарь. К нему предъявлялись высокие требования. О них вспоминается в Поучении киевского митрополита Сильвестра Билькевича (+ 1567): «Пономарь избран, неповинен ни в коем же гриси, благословением епископа носящи священное знамение».³⁶ Из Актов мы узнаем о традиции поощрения пономарей. В грамоте мстиславского князя Ивана Юрьевича и его жены мстиславскому Троицкому собору вспоминались пономари: «а на кадный грошь пономаромъ Троецким належать маеть».³⁷ Позже их также не забывали и поощряли за молебны о здравии царя и царицы, членов царской семьи.³⁸

После пожаров, которые уничтожали много церквей, колоколов, искали средства на их восстановление. В начале XVI в. огонь повредил львовскую Успенскую церковь и более 30-ти лет она стояла в руинах. Львовские брагчики обращались к меценатам,³⁹ в том числе к молдавскому господарю Александру Лопушняну (правил в 1552-1561 и 1564-1566 гг.). Он выручил, в частности средствами на отливку колоколов. Об этом узнаем из его писем к братству, например, от 22 июля 1558 г. Поскольку доставке колоколов из страны в страну препятствовали таможенные сборы, то из Молдавии писали: «Тежъ даемо вамъ знати, ижъ король его милость дозволилъ намъ сто кантарей спижи купити у земли его милости и безъ мыта выпустити; а такъ жадаемо васъ, абы есте старанье учинили и той миди намъ сто кантарей купили, а мы вамъ пене-зи готовые пошлемо». Правда, жертвователю сетовал, что «ихъ дорого зъеднали есте тому спижу на звоны, що камень зъ роботою по 4 злотъ безъ орта, нехай бы было таней».⁴⁰ В письме от 26 августа 1558 г. он сообщал братству

²⁹ Реестр утвари монастыря Густынского и список монахов. 1638 г., in: *Акты ЮЗР*, т. III, № 14, 21.

³⁰ Порядок школьный, или устав Львовской Ставропигийской братской школы. 1 января 1586 г., in: Там же, т. II, № 154, 181-184.

³¹ Исаевич, Я., Братства й українська музична культура XVI-XVII століть, in: *Калофωνία: наук. зб. ст. і матер. з іст. церков. монодії та гимнографії*, № 1, Львів 2002, 9.

³² Инструкция, данная учителю Львовской школы. 1586 г., in: *Архив ЮЗР*, № 1, т. X: Акты, относящиеся к истории Галицко-русской православной церкви (1423-1714 гг.), № CLXXI, Киев 1904, 436. Этот документ, как справедливо считал Ярослав Исаевич (1936-2010), датируется, вероятнее всего, не 1586 г., как это ошибочно сообщали его публикаторы в Архиве ЮЗР, а столетием позже (Розпорядження вчителів львівської братської школи Теодорові Рузкевичу, in: *Калофωνία*. Перек. і підгот. до друку Ю. Ясіновський, Львів 2006, № 3, 171).

³³ Инструкция, данная учителю Львовской школы, 436.

³⁴ Жалованная подтвердительная королевская грамота Брестским православным мещанам... 28 января 1591 г., in: *Акты ЗР*, т. IV, № 28, 37-39.

³⁵ Послание Виленского православного братства Львовскому ставропигиальному братству... 21 января 1619 г., in: Там же, № 217, 504-507.

³⁶ Поучение Киевского митрополита Сильвестра новопоставленному иерею. 15 декабря 1562 г., in: Там же, т. III, № 51, 117.

³⁷ Жалованная грамота Мстиславского князя Иоанна Юрьевича и супруги его княгини Иулиании Мстиславскому Троицкому собору... 1463 г., in: Там же, т. I, № 66, 80.

³⁸ Расход денежной казны по городу Нежину, при воеводе Иване Ржевском. 1 сентября 1667 – 29 августа 1668 гг., in: *Акты ЮЗР*, т. VI: 1665-1668, № 67, Санкт-Петербург 1869, 219-223, 227.

³⁹ Окружное послание Киевского митрополита Макария Литовско-Русскому православному духовенству и мирянам... 6 марта 1547 г., in: *Акты ЗР*, т. III, № 6, 18-19.

⁴⁰ Письма Молдавского господаря Александра к Львовскому братству. 22 февраля 1558. 20 августа 1566 г., in: *Акты ЮЗР*, т. I, № 133, 142.

о разрешении польского короля купить без пошлины «сто кантарей спижи на звоны»,⁴¹ а в том случае, если бы «нам не пущено того звона», наказывал помнить о его письме, «абы нам мидь и олово и цину и иные речи пущено».⁴² В письме от 23 февраля 1559 г.⁴³ правитель Молдавии просил, чтобы «росказали тажесьмо п. Малхеру абы звонъ росказал ульяти у тую жь форму, у которою и первый был выльянъ, одножь абы подпись на немъ была словы [...] хрестиянскими и Латинскими, во имя наше, абы тежь имя того звона было прославлено и оголошено: Александръ; и коли будетъ готовъ, а мы его заплатити роскажем, и так будет поставлен у той церкви у во Львови»⁴⁴ то есть напоминал о месте установки колокола и объявлении имени жертводателя при его освящении.

Таким образом, опубликованные в Актах письма молдавского господара дают нам сведения о роли меценатов в отливке и украшении колоколов и традиции увековечения на них имен жертвователей; об известности изделий львовских мастеров, поскольку молдавский правитель заказал у них колокол для себя; о том, что закупке материалов для изготовления колоколов и их свободному перемещению в другое государство препятствовал сбор пошлины на границе, а основным сырьем для отливки колоколов была дорогая медь, что мастера брали за свою работу довольно большую плату; что для изготовления нескольких колоколов использовали одну и ту же форму с нанесенными церковнославянскими и латинскими надписями, а на торжественном освящении колокола оглашалось его имя и имя жертвователя.

Имеются в Актах и другие сведения об оплате изготовления колоколов. В частности, в отчете воеводы Ивана Ржевского от 18 сентября 1668 г. говорится о деньгах для изготовителя колоколов из Нежина: «Дано колокольнику Александру за работу» (он перелил для соборной церкви этого города три колокола весом 28 пуд. 8 гривенок) к прошлогодней сумме еще пять рублей.⁴⁵ Как мы видим, за отлитые колокола сначала платили одну сумму, а со временем (это, наверное, связано с определенной гарантией на сохранность инструмента) еще могли добавить денег.

⁴¹ Там же, 143.

⁴² Там же.

⁴³ Там же.

⁴⁴ Там же.

⁴⁵ Расход денежной казны по городу Нежину, при воеводе Иване Ржевском. 1 сентября 1667 – 29 августа 1668 г., in: *Акты ЮЗР*, т. VI, № 67, 217.

О постоянной проблеме сохранения колоколов от уничтожения свидетельствует много фактов. Например, в 1563 г. на сеймах в Вильно предлагалось с целью укрепления военной мощи отдавать ценности римских костелов и русских церквей на потребности Речи Посполитой, «а звоны на дилы». Однако король отклонил это предложение перелить колокола на пушки.⁴⁶ Особенно наносился ущерб церквям и колоколам во время войн. Не случайно священник Алимпий Никитин жаловался царю на его солдат, которые в 1656 г. церковь «ни во что обратили и колокол взяли»;⁴⁷ позже под Нежином ограбили Пустынно-Тригорский монастырь, в частности, оттуда вместе с книгами забрали колокола и отвезли их в Москву.⁴⁸ С целью возмещения ущерба, а также оснащения церковью соответствующими атрибутами прихожане иногда просили у царя помощи. Об этом писал глуховский священник Михаил, который требовал предоставления даров для церкви в деревне Зазерки: колокола, воска, ладана, церковного вина, утвари, Евангелия. Однако дали только книги.⁴⁹

Бывало, что казаки в борьбе против московского войска, укрепляя города, иногда переливали колокола на пушки.⁵⁰ Значительный ущерб приходам приносили и междоусобицы. Так, полковники, преданные гетману Ивану Самойловичу (нач. 1630-1690), направляясь на Субботов, Новоселицу к Медведовке, в Новоселице приказали забирать не только людей, но и церковное серебро, книги, ризы и колокола.⁵¹

В мирном договоре Гетманской державы с Московским царством и Речью Посполитой (статья 16) написано о том, что забранные колокола, как и мощи святых, другие сакральные атрибуты, церковную утварь, ризы, кубки, уставы, кресты нужно возратить. Об этом напоминалось в письме Богдана Хмельницкого

⁴⁶ Устав данный на Виленском сейме Литовскому дворянству, шляхте и рыцарству, о военной повинности и сбор «серебшизны», по случаю предстоящей войны с Русскими и проч. 19 июня 1563 г., in: *Акты ЗР*, т. III, № 33, 128.

⁴⁷ Списки убытков, сделанных разным людям московскими войсками. 1656 г., in: *Акты ЮЗР*, т. III, № 353, 538.

⁴⁸ Челобитная царю Алексею Михайловичу игумена Пустынно-Тригорского общежительного монастыря Всемилоостивого Спаса Деонисия. 1660 г., in: Там же, т. V: 1659-1665, № 11 (XXI), Санкт-Петербург 1867, 25.

⁴⁹ Приезд в Москву из Глухова протопопа Иоанна Шматковского, посланного ходатайствовать о вспомоществовании... 14 мая – 23 августа 1664 г., in: Там же, т. III, № 85, 195.

⁵⁰ Письма к царю кошевого атамана войска Запорожского Ивана Брюховецкого. 14-25 июня 1663 г., in: Там же, № 67, 168.

⁵¹ Письмо Дорошенка князю Ромодановскому... 1 апреля 1676 г., in: Там же, т. XII: 1675-1676, № 167, Санкт-Петербург 1882, 607-608.

(ок. 1595-1657) к царю.⁵² Однако во время военных действий враждующие стороны продолжали забирать колокола. Например, в 1669 г. московское войско ограбило церкви и монастыри г. Нежина, забрав оттуда вместе с иконами, книгами и разной церковной утварью колокола.⁵³

Согласно договорам о перемирии, в частности подписанным в Глухове, нужно было отдать то, что захватывалось при отступлении. Но чтобы отстоять свое, иногда требовалось напоминать о принятых обязательствах. Когда московское войско при отходе из Киева вынесло из церквей храмовые сосуды, одежду, хоругви и колокола, то казаки в начале марта 1669 г. напоминали царю о необходимости возвращения этого имущества.⁵⁴ 24 мая того же года был издан соответствующий указ царя киевскому воеводе князю Григорию Козловскому о возвращении украинским городам пушек и церковной утвари.⁵⁵ Однако дальнейшие события засвидетельствовали, что сделать это не легко.⁵⁶ В отписках воевод отмечалось, что, если найдутся какие-то церковные предметы, в частности, колокола, то их отдадут.⁵⁷ После многих требований украинской стороны, например, воевода Дмитрий Рогозин сообщал в свое оправдание царю, что «соответственно указу отдал разную церковную утварь и колокола черниговскому сотнику Василию Карпову» (кроме пушек, которые московский правитель приказал оставить).⁵⁸ После получения забранных вещей воеводе оставили расписку с их перечнем. В этом документе от 15 мая 1669 г. сотник В. Карпов сообщает о том, что ему и острицкому старшине отдали разную церковную утварь и два колокола.⁵⁹ Случалось, что некоторые колокола московское войско отправляло в Киев. Сюда они попали, например, из Переяславля, откуда были забраны по указанию боярина Петра Шереметьева. Позже автор

отписки сообщил царю, что «сверх той розписи сыскал в Киеве переяславский же колокол», который возвратил с распиской.⁶⁰

Подобный ущерб наносился колоколам Белоруссии. Об этом мы узнаем из обращения к царю жителей Могилева. Они писали, что во всех церквях большого города забрали и сожгли колокола и украшения; в храме Всемилоственного Спаса колоколов почти не осталось, поскольку их разбили. На адресованную царю просьбу оказать помощь с украшением церквей и новыми колоколами, тот, к сожалению, ответил: «Отказать, строить собою».⁶¹ Однажды духовные лица просили московского самодержца подарить колокольную костелу в Могилеве и получили разрешение перенести ее к церкви Всемилоственного Спаса. Просьба отдать колокола римско-католического храма также получила положительную санкцию.⁶²

В конце марта 1671 г. в наказе русским послам, которых отправили на съезд с польскими уполномоченными, среди прочего содержались разъяснения некоторых статей Андрусовского договора. В частности, там напоминалось о действительности девятой статьи этого соглашения, касающейся взаимовозвращения «великого числа колоколов», которые вывозились из Речи Посполитой в Московское царство и наоборот.⁶³ Вероятно, вследствие этого документа некоторые колокола Белоруссии были возвращены их владельцам.

Немало сведений содержат в Актах описи архитектурных сооружений, в частности колоколен. Их значение подтверждается тем, что, когда храм не действовал (так было во время ремонта львовской Успенской церкви), богослужения проводились в сооружении для колоколов. Упоминание об этом встречается в письме Львовского братства к константинопольскому патриарху, где излагается просьба о помощи в освящении алтаря, который был в колокольне.⁶⁴ К сожалению, за нанесенный колоколам ущерб, например, в Белоруссии,

⁵² Список с листа..., что писал к царю гетман Богдан Хмельницкий с головою стрелецким с Оврамом Лопухиным. 22 января 1656 г., in: Там же, т. VIII: 1668-1669; 1648-1657, т. III, № 46, Санкт-Петербург 1875, 394-400.

⁵³ Челобитная к царю Нежинских мещан... 10 февраля 1669 г., in: Там же, № 19, 71.

⁵⁴ Статейный список князя Григория Ромодановского и описание Глуховской рады. 12 февраля – 11 марта 1669 г., in: Там же, № 20, 104.

⁵⁵ Указ царя к воеводе киевскому князю Григорию Козловскому... 24 мая 1669 г., in: Там же, № 51 (4), 171.

⁵⁶ Отписка к царю, из Остра, воеводы Рагозина... Май 1669 г. 2 о возврате в Глухов церковной утвари, пушек и пищалей, и о том, что он без указа отдать не смеет..., in: Там же, № 76, 223-226.

⁵⁷ Отписка к царю, из Переяславля, воеводы Никифора Батюшкова. Май 1669 г., in: Там же, № 79, 228.

⁵⁸ Отписка царю, из Остра, Дмитрия Рагозина. 28 июня 1669 г., in: Там же, № 99, 256.

⁵⁹ Там же, 257.

⁶⁰ Отписка царю князя Козловского об отдаче переяславцам церковной утвари. После 18 июля 1669 г., in: Там же, № 111, 272.

⁶¹ Бумаги жителей города Могилева, приезжавших к государю с челобитными... 28 мая – 26 июля 1655 г., in: *Акты ЮЗР*, т. XIV (Дополнение к т. III): Присоединение Белоруссии 1654-1655 гг., № 27, Санкт-Петербург 1889, 670.

⁶² Челобитная к царю епископского наместника Иеремии... 28 мая – 26 июля 1655 г., in: Там же, т. XIII, № 27а, 674.

⁶³ Наказ русским послам, отправленным на съезд с польскими уполномоченными... Март 1671 г., in: Там же, т. IX, № 90, 379.

⁶⁴ Два послания Львовского ставропигиального православного братства Константинопольскому патриарху Иеремии... 6 февраля 1592 г. и 7 сентября 1592 г., in: *Акты ЗР*, т. IV, № 33, 45.

не всегда наказывали. Брацлавскому воеводе и пинскому старосте князю Янушу Збаражскому (в 1584 г. он захватил в пинской церкви Св. Духа богослужебные предметы, а также нанес ущерб колокольне («посечение звонницы»)), указом 1586 г. только отстрочили исполнение судебного решения.⁶⁵

Формирование во второй половине XIX в. в Киеве мощной источниковой базы содействовало созданию оснований для научных изысканий, в частности, в области campanологии. Изучение большого количества документов открывают богатую колокольную культуру, существовавшую в землях Восточной Европы, что заслуживает пристального интереса, более полного изучения. Перспектива следующих научных поисков видится в исследовании других изданий Киевской археографической комиссии.

ABSTRACT

Materials to the History of Bells in Eastern Europe on Pages of “Acts Related to the History of West Russia” and “Acts Related to the History of South and Western Russia”

Bohdan Kindratiuk

For the first time is presented the systematic review of information about bells in the “Acts, related to the history of South and Western Russia”. Due to forming in the second half of 19th century in Kyiv of powerful source base, Belarusian and Ukrainian cultures had gotten an important founding for scientific researches, in particular, in the area of campanology, writing of history of bells. Plenty amount of sources and their research opens a rich bell culture existing on lands of Belarus and Ukraine in days of the Great duchy of Lithuania and Hetmanshchyna. Introduction to the scientific appeal of collections of legislative acts and documentary materials helps to illuminate the distribution here of music of bells.

Key words: legislative acts, documentary materials, scientific sources, campanology, bells, bell towers, bell-ringers, bell culture.

⁶⁵ Королевский приговор Брацлавскому воеводе и старосте Пинскому, князю Янушу Збаражскому... 11 марта 1586 г., in: Там же, т. III, № 160, 304.

Олександр Добржанський

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ НА БУКОВИНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.: ДИНАМІКА, ПЕРІОДИЗАЦІЯ, РЕГІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА

Національний рух українців Буковини – самобутнє і цікаве явище суспільного життя Австро-Угорщини другої половини XIX – початку XX ст. Невелика етнічна група, яка на час приєднання краю до Австрії мала самоназву *русини*, перебуваючи в особливих умовах окремої коронної землі Австрії (Австро-Угорщини), не просто зуміла відстояти свою самобутність, але й досягла чималих успіхів в організації та поступальному розвитку національного руху. За декілька десятиліть було створено розгалужену мережу культурно-освітніх, політичних, молодіжних, спортивних товариств, забезпечено формування закладів освіти рідною мовою, організовано видання книг та періодики, розширено національне представництво в органах влади різних рівнів. Але найголовніше полягало в тому, що в цей час остаточно утвердилася ідея єдності й тотожності місцевих русинів (українців) з українцями Галичини, Закарпаття, Наддніпрянщини, національні ідеї одержали схвалення і підтримку широких верств інтелігенції та селян, перетворилися для них у головну ідеологію.

Хоча за останні роки зроблено вже чимало в дослідженні цієї проблеми,¹ досі низка питань потребує подальшого поглибленого вивчення. Нагадаємо, що Буковина в 1849 р. стала окремим коронним краєм Австрії (Австро-Угорщини) зі статусом герцогства. Буковиною управляв президент, який разом із крайовим правлінням уособлював політичну владу, а також вона мала місцевий сейм як представницький орган влади.

¹ Добржанський, О., *Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст.*, Чернівці 1999; *Буковина. Історичний нарис*, Чернівці 1998; Старик, В., *Між націоналізмом і толерантністю*, Чернівці 2009; *Чернівці. Історія і сучасність*, Чернівці 2009, та ін.

Особливістю Буковини була її багатонаціональність. Перший перепис, під час якого обліковували національний склад населення краю (щоправда, неофіційно), було проведено 1846 р. Уперше матеріали цього перепису опубліковано у книзі міністра-секретаря адміністративної статистики Австрії Йосифа Гайна *Статистичний довідник Австрійської імперії*, яка вийшла у двох томах у 1852-1853 рр.² У довіднику зазначалося, що 1846 р. на Буковині проживала 371131 особа; з цієї кількості 180417 (48,61 %) осіб мали русинську (українську) розмовну мову і 140626 (37,89 %) – румунську. Тобто, українців зафіксовано на 39791 (10,72 %) більше.³ Крім того, на Буковині проживало 25000 німців (6,7 %), 11581 (3,1 %) євреїв, 5446 (1,5 %) угорців, 4 тис. поляків (1 %), 2224 вірменів (0,6 %), 1837 словаків (0,5 %).⁴

З 1880 р. облік етнічного складу вже вели офіційно за розмовною мовою. Згідно з цими переписами, 1890 р. українців налічували 268367 (41,37 %) осіб, румунів – 208301 (32,42 %), євреїв – 82717 (12,8 %), німців – 59784 (9,25 %), поляків – 23604 (3,67 %).⁵ Останній перед Першою світовою війною перепис 1910 р. зафіксував такі дані: українців – 305101 особа, що становило 38,38 % усього населення. Румунів налічували 273254 (34,38 %) особи, євреїв – 102919 (12,86 %), німців – 64932 (8,12 %), поляків – 36210 (4,56 %), чехів – 1005, словенців – 70, італійців – 36, угорців – 10391.⁶

Нескладно зауважити, що за другу половину XIX – початок XX ст. найбільш стрімко зростала кількість поляків, євреїв і німців. Українці залишалися найбільш чисельною етнічною групою, але за впливом на соціально-економічні й суспільні процеси вони тривалий час значно поступалися румунам, німцям, євреям, полякам. Загалом, жодна з великих етнічних груп на Буковині не посідала домінуючого становища. Таке співвідношення етнонаціональних сил істотно впливало на розвиток українського національного руху та суспільно-політичні процеси. На Буковині склалися, порівняно з Галичиною, кращі можливості для реалізації демократичних норм австрійської конституції. Тут не було такого гострого протистояння, як між поляками й українцями в сусідній коронній землі. Політичну боротьбу вело 5 великих етнічних угруповань – українці, румуни, німці, євреї, поляки, які, у свою чергу, ділилися на дрібніші партійні утворення. Це давало змогу проводити політику компромісів, вишукувати союзників і поборювати в такий спосіб противників, вимагати у крайових властей поступок тощо.

² Hain, J., *Handbuch der Statistik des österreichischen Kaiserstaats*, Wien 1852-1853, Bd. 1-2.

³ Там само, 207, 211, 240.

⁴ Там само.

⁵ *Special Orts-Repertorium der Bukowina*, Wien 1894, 42.

⁶ *Mitteilungen des statistischen Landesamtes des Herzogthums Bukowina*, Czernowitz 1913, heft XVII, 56-95.

На розгортання національного руху істотний вплив чинила соціальна структура українського населення Буковини. Вона була типовою для західноукраїнських земель другої половини XIX – початку XX ст. Домінувало селянство, високим був відсоток неписьменних. Серед українців майже не було великих землевласників, родовитої шляхти. Порівняно малу частину становили жителі міст, купці, промисловці, ремісничі майстри, ті, кого в Західній Європі називали *бюргерами*. Українська інтелігенція формувалася завдяки вчителям, священникам, службовцям, студентам. Саме ці групи стали ініціаторами та найбільш активними пропагандистами національного руху. Проте, на відміну від сусідньої Галичини, роль священників була набагато меншою. Це обумовлювалося засиллям румунського елементу в управління православною церквою, низькою національною свідомістю значної частини священників. У цілому, потрібні були чималі зусилля, щоби зрушити традиційно консервативне і немобільне селянство до боротьби за національні права. З цим завданням лідери національного руху українців Буковини впоралися, домігшись помітних успіхів у національному усвідомленні селянства.

Певні суперечки зберігаються щодо часу зародження організованого руху українців Буковини. Деякі дослідники намагаються довести, що вже з 1848-1849 рр. можна говорити про організований український національний рух.⁷ Важливим доказом цього вважають прагнення українських селян не допустити відділення Буковини від Галичини, всупереч вимогам румунських бояр. Також повстання під проводом Л. Кобилиці називають виявом організованого руху українців. За уважного вивчення обидва ці твердження не витримують критики. Українські селяни справді домагалися, щоби Буковину залишити у складі Галичини, надсилали петиції і прохання з цього приводу. Але робили вони це, керуючись передусім економічними мотивами, маючи побоювання, що в разі відділення Буковини значно погіршиться їхнє економічне становище внаслідок необхідності утримувати місцевий апарат управління та платити додаткові місцеві податки. Далі окремих петицій цей рух не пішов. Отже, це був стихійний порив, який дуже швидко припинився саме через неорганізованість і низьку свідомість селян. Показово, що в 1860 р., коли на декілька місяців Буковину знову приєднали до Галичини, українці разом з румунами та іншими етнічними групами протестували проти цього, надсилаючи звернення про відокремлення Буковини. Щодо руху селян гірської частини Буковини під проводом Л. Кобилиці, то він мав винятково соціально-економічний характер. Немає жодних свідчень, що селяни висували національні вимоги, прагнули поліпшення саме

⁷ Жуковський, А., *Етапи розвитку українського націоналізму на Буковині*, Матеріали Третьої Міжнародної історико-краєзнавчої наукової конференції, присвяченої 120-річчю заснування Чернівецького університету, Чернівці 1995, 25.

їхнього національного становища.⁸ Таким чином, навіть за великого бажання, ми не можемо трактувати виступи українських селян 1848-1849 рр. як національний рух, тим паче організований.

Ще дві версії зародження українського національного руху на Буковині стосуються 60-х років XIX ст. Зокрема, деякі дослідники вважають, що організований український національний рух на Буковині зародився тільки з 1869 р., коли утворилося перше українське національно-культурне товариство *Руська бесіда*.⁹ На нашу думку, національний рух українців Буковини зародився дещо раніше, на рубежі 50-60-х років XIX ст., коли з'явилися такі постаті, як Юрій Федькович і Сидір Воробкевич. Здавалося б, що вони не були активними суспільними діячами, проте їхні твори, написані розмовною українською мовою, відразу стали переконливим доказом того, що українська мова – це окрема слов'янська мова, а український народ – не відгалуження поляків чи росіян, а один із самобутніх східнослов'янських народів, який має право на самостійний національний розвиток. Крім того, саме з цього часу українці почали висувати конкретні вимоги щодо покращення свого національного становища в церкві, освіті, державних та судових установах тощо. Цей процес уже не переривався до розпаду Австро-Угорщини.

У своєму розвитку національний рух українців Буковини зазначеного періоду, на нашу думку, мав чотири періоди, які, в цілому, узгоджуються з теоретичними положеннями про етапи розвитку національних рухів «малих» або «недержавних» народів Центральної Європи в XIX – на початку XX ст.

Перший період – зародження та початкові кроки національного руху (кінець 50-х – друга половина 60-х рр. XIX ст.). Національний рух українців Буковини зародився в умовах переходу Австрійської імперії від неоабсолютизму до конституційної форми правління. Започаткували його, як уже згадувалося, видатні письменники Юрій Федькович, Сидір та Григорій Воробкевичі, які своєю творчістю справили вирішальний вплив на визначення пріоритетних орієнтирів руху. У цей час зростає кількість українських шкіл і, відповідно, кількість учителів у них. Завдяки вираженій церковній політиці тодішнього буковинського єпископа Євгена Гакмана в українські єпархії направляли українських священників. Збільшилась їх чисельність і в Чернівцях. З 1866 р. в Чернівцях навколо українського священника, кафедрального проповідника В. Продана гуртувалися як представники духовенства, так і світська інтелігенція. Вони не раз обговорювали суспільне становище українців краю та можливості його покращення. Хоча якихось офіційних звернень українські священники в той час ще не робили, але сам факт таких зібрань є досить красномовним.

⁸ Шевченко, Ф., *Лук'ян Кобилиця*, Київ 1958.

⁹ Квітковський, Д. – Бриндзан, Т. – Жуковський, А., *Буковина. Її минуле і сучасне*, Париж – Філадельфія – Детройт 1956.

У 60-ті роки XIX ст. розпочав роботу Буковинський сейм. Перші вибори відбулися у березні 1861 р. У трьох сільських виборчих округах українські селяни обрали своїх депутатів, продовжуючи традиції 1848 р. Депутатами від селян стали Георгій Турецький, Іван Карча та Олекса Фошка (Олексюк), який у 1848-1849 рр. був одним із найактивніших сподвижників Л. Кобилиці. Маршалком сейму було призначено єпископа Є. Гакмана.¹⁰ Засідання сейму започатковано 6 квітня 1861 р. У перші роки депутати займалися розроблянням та запровадженням громадського закону, впорядкуванням ґрунтових (поземельних) книг, службового статуту тощо. Національних проблем не порушували. Однак раніше чи пізніше про них мусили заговорити. Уже 1863 р. депутат Олекса Фошка звернувся до ландтагу з проханням, щоб засідання сейму проводили не тільки німецькою, але українською і румунською мовами або ж забезпечували переклад.¹¹ За рік, 12 березня 1864 р., за пропозицією румунського депутата Г. Іліуца на ім'я президента краю було внесено інтерпеляцію, в якій, зокрема, йшлося про таке: «Ми дозволяємо собі про те запитання: Чи має високий уряд волю розпорядитися, щоб урядники, які не знають крайових мов, а працюють у краї, вивчили за певний, заздалегідь визначений термін крайові мови, і щоб не призначався урядником той, хто не володіє досконало крайовими мовами». Підписали її всі три українські депутати, румуни Г. Іліуц, Л. Ісеческул, Т. Бендела, Г. Флондор, А. Попович, Я. Петрович, німці Й. Фехнер, В. Альт, поляки А. Яворський, В. Янович. У відповіді крайовий президент граф Амадей визнав слухність поданої інтерпеляції, але послався на технічні труднощі впровадження такої вимоги у життя.¹² Ця інтерпеляція започаткувала тривалу боротьбу за рівноправність крайових мов – української, німецької і румунської. На жаль, протягом усього першого періоду роботи Буковинського сейму українські депутати більше не виявляли активності у національних справах. Вони були слабо підготовлені (правильніше – зовсім не підготовлені) до роботи в сеймі.

Чергові вибори 1867 р. проходили значно активніше, ніж попередні. Намітилося суперництво між українськими і румунськими кандидатами. Селяни демонстративно прагнули обирати не представників староств та адміністративних установ, а простих селян. Дещо запізно, всього за декілька днів до виборів, у середовищі нечисленної української інтелігенції виникла думка висунути кандидатом у депутати кафедрального проповідника В. Продана. Однак брак часу не дав можливості реалізувати цю ідею. У сільських виборчих округах –

¹⁰ *Stenographische Protokolle des Bukowiner Landtags für die zweite Session. 1863, Czernowitz 1863, 1 (Landtagsabgeordnete).*

¹¹ Там само, 542.

¹² *Stenographische Protokolle des Bukowiner Landtags für die dritte Session. 1864, Czernowitz 1864, 368; Слово, 24 березня (1864).*

Чернівецькому, Садгірському, Заставнівському, Станівецькому було обрано селян-українців. У Кіцмані депутатом став сільський староста Й. Прокопович. Таким чином, 1867 р. обрано на 2-х повітових старост менше, ніж 1861 р. У виборах 1867 р. кандидували Ю. Федькович, але спроба була невдалою. Значною мірою такий результат обумовлювався агітацією проти поета представників місцевої влади. Та й селяни в той час ще з підозрою ставилися до української інтелігенції, вбачаючи в ній панів. Не виявив належної активності й сам Ю. Федькович. Загалом, діяльність перших українських депутатів у буковинському сеймі була не зовсім вдалою. Причиною цього була низька кваліфікація самих українських депутатів, які, як зазначено вище, не були підготовлені до парламентської діяльності, а також низька національна свідомість селян та їхніх сеймових представників.

Чимале значення для розгортання українського руху мав ідейний вплив Наддніпрянської України та сусідньої Галичини. На Буковину проникали твори Т. Шевченка, П. Куліша, М. Вовчка, І. Котляревського та ін., які ставали наочним доказом справжньої української літератури. Рубіж 50-60-х років XIX ст. позначився появою на Наддніпрянщині громадівського руху на чолі з В. Антоновичем, який на перше місце вивів національне усвідомлення народу шляхом розвитку української культури. Про діяльність наддніпрянських громадівців було відомо передовим людям Буковини.

Отже, так само, як у Наддніпрянській Україні та Галичині, український національний рух на Буковині започатковано у формі національного відродження, яке на першому етапі мало культурно-етнографічний (академічний) характер. Однак у зв'язку з тим, що українці Буковини розпочали національний рух значно пізніше, ніж в інших землях України, перший етап вони пройшли досить швидко. Цьому сприяв, як уже зазначалося, ідейний вплив Галичини та Наддніпрянської України.

Від кінця 60-х років XIX ст. на Буковині починається **другий період** українського національного руху. Зароджуються українські культурно-просвітні, політичні та молодіжні товариства, робляться перші спроби залучити до національного руху селян. Чимале значення для розвитку українського національного руху мала діяльність уже згадуваної групи української інтелігенції, духовної і світської, на чолі з В. Проданом. Саме представники інтелігенції 1869 р. стали ініціаторами заснування першого українського товариства в краї – *Руська Бесіда*. Тепер з'явився осередок, навколо якого групувалися патріотично налаштовані учителі, священики, службовці, а пізніше й селяни.

У перший рік існування *Руської Бесіди* вдалося визначитися з приміщенням, декілька разів засідав виділ, вирішуючи поточні справи. Великим успіхом стало скликання других загальних зборів товариства в грудні 1869 р. Вони увійшли в історію завдяки одній з найкращих промов того часу, яку виголосив Сидір Мартинович. Доповідач торкнувся взаємин із румунами на Буковині і викрив

ті огидні прийоми, які використовували противники українства для того, щоб не допустити зростання національної свідомості місцевого населення. Ця промова неодноразово передруковувалася і стала своєрідним маніфестом українців краю, їхніх прав як автохтонного народу Буковини.

Найбільшу активність *Руська Бесіда* виявляла в галузі культури, намагаючись послідовно захищати права українців. Товариство регулярно зверталось з різними запитами, зверненнями, проханнями, протестами, пропозиціями. Досить назвати протест на рішення Буковинського сейму про ведення протоколів румунською та німецькою мовами (1869 р.), інтерпеляцію, щоби богослов'я в початкових і середніх школах викладали тільки рідною мовою (21 березня 1870 р.), звернення про запровадження іспитів з богослов'я українською мовою (4 січня 1871 р.), вимогу, щоби місце вчителя в Кіцмані зайняла людина, яка володіє українською мовою (3 жовтня 1873 р.), запит про заснування кафедри української мови та літератури в майбутньому Чернівецькому університеті й викладання українською мовою у духовній семінарії (24 лютого 1875 р.) тощо.¹³ Всього за перше десятиліття існування *Руської Бесіди* було подано 9 письмових звернень і 5 прохань до різних установ краю та імперії.¹⁴ Такі звернення на той час доволі часто практикували не тільки українські, але й інші товариства. Не всі з них дали позитивний результат, але ці заяви переконували владні структури, що українці не збираються відмовчуватися і за найменших можливостей будуть відстоювати свої конституційні права.

Слідом за *Руською Бесідою* виникли політичне товариство *Руська Рада*, студентські й молодіжні об'єднання *Согласіє*, *Братній союз*, *Союз*, культурно-просвітні товариства *Міська читальня*, *Народний дім* та інші. Характерною особливістю перших товариств була ідейна невизначеність, організаційна аморфність, слабкий зв'язок із народними масами. Але вже тоді було досягнуто перших успіхів в українізації освіти, зроблено спроби впливати на перебіг політичних подій. Поступово викристалізувалося два підходи до вирішення національних проблем: народовський і москвофільський. Обидві течії формувалися під значним ідейним впливом Галичини. Перша з них уособлювала національний напрям в українському русі, твердо захищала українське населення від асиміляції, домагалася розвитку українських шкіл, преси і видавничої справи, культурних установ. Москвофіли багато в чому повторювали методи діяльності народовців, боролися проти онімення та румунізації українського населення, але в головному вони перебували на хибних позиціях, проповідуючи антинаціональну ідею про «єдиний русский народ». Разом з тим, було б неправильно

¹³ Смалъ-Стоцький, С., *Буковинська Русь*, Чернівці 1897, 269-273.

¹⁴ Дмитрів, Є., *Люстрована історія просвітнього товариства "Руська Бесіда" в Чернівцях (1869-1909)*, Чернівці 1909, 73-74.

трактувати москвофілів як якихось зрадників, як це роблять деякі публіцисти. Москвофільство було одним із напрямів пошуку української самоідентичності.

Другий період національного руху українців Буковини поєднував у собі елементи культурно-етнографічного (академічного) і культурно-просвітницького (пропагандистського) етапів національного відродження.

Від середини 80-х років XIX ст. в українських товариствах відбулося розмежування народовців і москвофілів, що означало початок **третього періоду** в розвитку національного руху. Для багатьох суспільних діячів цей процес був болісним і складним, але врешті-решт він привів до створення окремих народовських і москвофільських товариств. Це сприяло посиленню процесів структуризації в українській громаді, розширенню роботи серед народних мас.

Найбільш гостро процес розмежування відбувався в товаристві *Руська Бесіда*. Тут до керівництва прийшли представники нового покоління українських діячів, такі як І. Тимінський, О. Попович, Є. Пігуляк, С. Смаль-Стоцький. Представники старшого покоління діячів москвофільської орієнтації І. Браник, С. Білінкевич, М. Огоновський, А. Шанковський, О. Калужняцький були змушені покинути *Руську Бесіду*. Незабаром москвофіли створили свої окремі товариства: студентське *Буковина*, політичне *Народная рада*, жіноче *Общество русских женщин на Буковине* та ін. Народовці взяли під контроль усі старі товариства *Руська бесіда*, *Руська рада*, *Народний дім*, *Союз*, а також створили низку нових – *Руська школа*, *Січ* тощо. Для залучення до національного руху селянства центр ваги в діяльності українських товариств було перенесено на село, де започатковано масовий рух зі створення читалень, позичкових кас, громадських крамниць, пізніше *Січей* тощо. Хоча чимало з названих товариств створювали формально, у цілому від 90-х років XIX ст. було досягнуто певних успіхів у розширенні соціальної бази національного руху, залученні до нього народних мас.

У 90-х рр. XIX ст. українство краю виходить на арену активної політичної боротьби. Депутатами Буковинського сейму та австрійського парламенту стали люди, які мали необхідну кваліфікацію, щоб захищати національні права українців. Це С. Смаль-Стоцький, Є. Пігуляк, І. Тимінський, В. Волян, М. Василько. В австрійському парламенті та Буковинському сеймі вони регулярно порушували питання про фінансування українських шкіл, про використання української мови в державних установах, про надання допомоги українським товариствам, про розвиток української преси та книговидання тощо. Завдяки їхнім зусиллям українське питання почали офіційно обговорювати на різних рівнях, воно стало важливим складником суспільно-політичного життя.

Разом з тим, посилилася боротьба між народовцями і москвофілами. Останні, створивши свої окремі товариства, остаточно зайняли проросійську орієнтацію, почали активно співпрацювати з панславістськими, чорносотенними організаціями імперії Романових. Якщо спочатку москвофільство було пошуком етнічної самоідентифікації, то тепер воно перетворилося на агресивну політичну

течію, яка не хотіла мати жодних контактів із народовцями і всіляко побоювала їх.

Певним успіхом у політичній діяльності українців стало заснування 1903 р. міжнаціонального депутатського об'єднання *Вільнодумний союз*. До нього ввійшли, крім українських депутатів сейму на чолі з М. Васильком та С. Смаль-Стоцьким, прихильники румунського демократа А. Ончула та однодумці лідера євреїв Б. Штраухера. *Вільнодумний союз* висунув і обґрунтував широку програму соціально-економічних перетворень у краї. Зокрема, проект реорганізації Буковинського сейму та виборчого закону до нього, заснування селянського банку, підвищення платні учителям, скасування архаїчних за формою зборів на впорядкування доріг, пропінційний закон тощо. 1904 р. вільнодумці здобули переконливу перемогу на виборах. До них приєдналися всі німецькі та єврейські депутати. Створивши *Вільнодумний союз*, демократичні сили завдали відчутного удару місцевим великим землевласникам, ліквідували їхнє засилля у представницьких органах влади, започаткували підготовку політичних та соціально-економічних реформ. Упродовж осінніх місяців 1904 р. вільнодумці, маючи тверду більшість у сеймі, ухвалили розроблені ними законопроекти. Однак подальша доля цих документів залежала від затвердження їх імператором. Цей процес розтягнувся на декілька років і завершився вже після розпаду *Вільнодумного союзу* в 1905 р. Загалом, поява *Вільнодумного союзу* засвідчила можливість вирішення складних крайових проблем політичними методами, активної співпраці представників різних етнічних груп.

На зламі XIX–XX ст. в українському національному русі краю відбулися важливі ідейні зрушення. З'явилася нова генерація суспільних діячів, яких не задовольняла боротьба за обмежені національно-культурні та політичні поступки. Слідом за молоддю Галичини та Наддніпрянщини вони підхопили гасло боротьби за незалежну Українську державу. Найяскравіше це виявилось, хоча й у короткочасній, але дуже плідній діяльності чернівецького товариства *Молода Україна* в 1901–1903 рр. Завдяки йому у свідомості широких мас та практиці суспільної роботи почало утверджуватися поняття «українець», «український», поглиблюватися усвідомлення єдності всіх українських земель та необхідності боротьби за незалежну Українську державу як віддалену перспективу усього українського національного руху.

Отже, третій період українського руху на Буковині став часом переходу від культурно-просвітницького (пропагандистського) до політичного етапу розвитку національного відродження.

Останнім, **четвертим періодом** в історії українського національного руху на Буковині другої половини XIX – початку XX ст. стало десятиліття перед Першою світовою війною. У цей час національний рух перетворився у яскраво виражений політичний рух. Українці краю вели активну боротьбу, відстоюючи

Олександр Добржанський

національні інтереси у різних сферах життя. Утворилися окремі українські політичні партії.

Першою українською партією краю стала *Національна рада русинів на Буковині*, заснована 12 листопада 1905 р. Вона об'єднала різні групи народовців і претендувала стати головним представником національних інтересів українців. У програмі партії виділено 4 головні напрями: у справах національних, державно-політичних, економічних і культурних, які охоплювали широкий спектр проблем, що стояли перед українцями краю. Перший із них мав завдання підтримувати і зміцнювати національну силу, єдність і самостійність українського народу. Для цього вимагали забезпечити вільне вживання української мови в діловодстві, школах, церквах, дальший розвиток національних за характером товариств, економічних закладів, інших організацій. Було наголошено, що такі ж права визнаються за іншими народами, які проживають на Буковині. У державно-політичних справах на перше місце висували вимоги введення загального, рівного і таємного виборчого права, скасування курій під час виборів до Буковинського сейму та інших представницьких органів влади, розширення демократичних свобод, посилення відповідальності урядовців за свої дії перед громадянами. Найбільше місця займали економічні проблеми. У цьому аспекті було висунуто завдання розвивати спілковий рух, розширювати різними доступними способами селянське землеволодіння та підвищувати культуру землеробства, ввести загальний прогресивний податок і скасувати інші прями й непрямі податки; було вказано на необхідність створення безкоштовних бюро з працевлаштування, охорони прав тих, що працюють, заснування агрономічних та промислових шкіл, скорочення терміну військової служби. У галузі культури передбачалося домагатися безкоштовного навчання в усіх закладах та розширення мережі шкіл з українською мовою викладання.¹⁵

Національна Рада русинів на Буковині досить успішно розвивалася впродовж 1905-1906 рр. У 1907 р. вона здобула повну перемогу на виборах до австрійського парламенту, виборовши усі п'ять місць, які були передбачені для українців краю. Однак уже в 1908 р. *Національна рада русинів на Буковині* припинила існування. Замість неї народовці створили *Поступову партію*, пізніше *Селянську партію Руська рада*. Перед першою світовою війною вони об'єднувалися навколо двох партій: Національно-демократичної та Народної. Лідером першої був М. Василько, а другої – С. Смаль-Стоцький. В ідейному плані обидві партії майже нічим не відрізнялися. Йшлося тільки про особистий конфлікт між обома лідерами.

Серед українських партій Буковини певне значення мали також Радикальна та Соціал-демократична партії, які різко критикували народовців та вимагали

більше уваги приділяти соціально-економічним проблемам. Радикали видавали газети *Народна справа* та *Громадянин* і головну ставку робили на згуртування селянських мас. Їхнім лідером був чернівецький адвокат Т. Галіп. Соціал-демократи дотримувалися марксистської ідеології. Вони намагалися поєднати гасло «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» з національними вимогами українців. Найбільші надії вони поклали на робітників і всіх, хто працював за наймом. Їхнім лідером на Буковині був О. Безпалко, а друкованим органом – газета *Борба*.

Загалом, за своєю структурою, програмними документами українські партії Буковини значною мірою дублювали політичні партії Галичини. Але було чимало й відмінностей у конкретних формах політичної діяльності, підходах до вирішення місцевих проблем, взаєминах з крайовою владою та політичними організаціями інших народів. Напередодні Першої світової війни українці Буковини так і не зуміли створити міцної партії центристської орієнтації на зразок Національно-демократичної партії Галичини. Колишній народовський табір розколовся, що ослабило патріотичні сили. Радикальна партія Буковини не чинила належного впливу на суспільні процеси. Українські соціал-демократи були печисленими, хоча й мали підтримку з боку краще організованих німецької, єврейської, польської частин Соціал-демократичної партії Буковини.

Напередодні Першої світової війни край відзначався розмаїттям українських культурно-освітніх, гімнастичних, наукових, фахових товариств, які проводили повсякденну роботу щодо національної самосвідомості населення. У краї діяло 154 сільські читальні, 117 січових організацій, 169 кас взаємодопомоги, 79 інших товариств.¹⁶ Було вироблено чимало прогресивних форм залучення селянства до національної роботи, згуртування його для відстоювання законних соціально-економічних, політичних, національно-культурних прав.

Українські політики доклали чимало зусиль для втілення в життя широкої програми реформ, які стосувалися політичних та соціальних проблем краю. Започатковані вони були ще *Вільнодумним союзом*, але тільки в останньому передвоєнному десятилітті їх було ухвалено остаточно. За безпосередньої участі українських депутатів ухвалено новий виборчий закон до сейму, новий статут громад і новий виборчий закон до органів громадського самоврядування, виборчий закон до Чернівецької міської ради, закон про вдосконалення системи оподаткування, про створення Крайового банку, про впорядкування платні учителям та дисциплінарний закон для них тощо. Ці закони мали прогресивний характер, сприяли ліквідації застарілих, середньовічних норм, засвідчували поступове просування краю шляхом до формування громадянського, демократичного суспільства. Вони посилювали вплив українських політичних сил на вирішення крайових проблем, відкривали можливості для дальшого зростання

¹⁵ *Руська Рада. Народна газета*, Чернівці, 18 листопада (1905).

¹⁶ Підраховано за: *Буковинський православний календар на рік звичайний 1914*, Чернівці 1913, 48-51.

національного руху. Порівняно з Галичиною, українські політики Буковини мали значно більший вплив на суспільні процеси краю.

Одним зі складних питань у національному русі українців Буковини стала боротьба за зрівняння прав у православної церкви краю. Було розроблено обґрунтовану програму вимог, яка в остаточному результаті повинна була забезпечити поділ буковинської архидиєцезії на українську і румунську частини. Виконання програми означало б надання православним українцям національної автономії у церковних справах і припинило би конфлікти. Хоча цю програму не було втілено у життя повністю, напередодні Першої світової війни українці значно зміцнили свої позиції у церковних справах і досягли фактичного паритету в ній.

Розвиток національного руху, формування національної свідомості відбувалися непросто. Було чимало сумнівів, хибних кроків. Яскравим свідченням цього став москвофільський рух. У порівнянні з Галичиною буковинські москвофіли посідали значно слабші позиції. Після 1904 р. вони не мали депутатів у Буковинському сеймі й австрійському парламенті. Їхні товариства були малочисленими і не могли конкурувати з громадськими об'єднаннями національних сил. 1910 р. більшість москвофільських товариств були розгромлені австрійською владою як такі, що діяли всупереч своїм статутам.

Перед Першою світовою війною буковинські москвофіли перетворилися в невеличку групу фанатиків, які всі свої надії покладали виключно на Росію, одержуючи звідти матеріальну і моральну підтримку. Своєю діяльністю москвофіли завдавали тільки шкоду, поширюючи ілюзії про доброго російського царя та можливість поліпшення становища селян за допомогою доброчинності з Росії. Москвофільство зазнало краху на Буковині, і це стало ще одним підтвердженням успішного розвитку національного руху українців краю, які поступово звільнялися від хибних уявлень про минуле і майбутнє українського народу.

Національний рух українців Буковини від самого початку розвивався у тісному зв'язку з національним рухом у Галичині та Наддніпрянській Україні. На початку ХХ ст. контакти значно поглиблювалися, переростаючи у постійну співпрацю в галузі культури, освіти, політики тощо. Спрямування на розвиток стосунків з іншими українськими землями підтримувала переважна більшість політиків, партій, національно-культурних товариств. На Буковині видавали газети і брошури Наддніпрянських партій. Сюди приїжджали видатні суспільно-політичні та культурні діячі з усієї України: Л. Українка, І. Франко, М. Коцюбинський, М. Лисенко, М. Грушевський, В. Винниченко, Є. Чикаленко, І. Труш, Г. Хоткевич, М. Кропивницький, А. Бучма. Д. Антонович та багато інших.

Однак не можна ігнорувати і таке явище, як автохтонний рух на Буковині. Певний розвиток його був рецидивом старої відірваності краю, неправильного розуміння завдань національного руху. Автохтонний рух негативно впливав на суспільні процеси, паразитуючи на хибних уявленнях частини інтелігенції

про місцевий патріотизм. Переважна більшість політичних сил українства засудила ці погляди як шкідливі для національної справи. Магістральний шлях розвитку національного руху українців краю визначало намагання поглиблювати стосунки з рештою українських земель.

Таким чином, за неповних 60 років національний рух українців Буковини пройшов притаманні національним рухам народів Центральної Європи етапи – культурно-етнографічний, пропагандистський, політичний. У передвоєнне десятиліття українство краю перетворилося у впливову політичну силу, яка за активністю й організованістю не поступалася іншим національним групам. Поступово утверджувалася думка про бажаність національно-культурної автономії для українців Буковини і Галичини, а в остаточному результаті – про необхідність створення незалежної Української держави. Усе це засвідчує, що розвиток національного руху відбувався успішно. Беззаперечними здобутками національного руху українців Буковини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. стали такі:

- створення міцної ідейної основи національного руху, обґрунтування конкретних вимог у соціально-економічній, політичній та національно-культурній сферах;
- формування розгалуженої мережі політичних, національно-культурних товариств та інших добровільних організацій, через які до національного руху залучалися широкі верстви населення;
- розвиток видавничої справи; інтенсивне поширення періодичних та інших видань українською мовою, фонетичним правописом;
- відстоювання політичних і національно-культурних інтересів українства в австрійському парламенті та Буковинському сеймі; формування стійких конституційних переконань, утвердження парламентських методів боротьби;
- участь у розроблянні й утіленні в життя комплексу суспільно-політичних та економічних реформ, спрямованих на ліквідацію застарілих норм і порядків;
- утвердження національної освіти, системи навчання рідною мовою за українськими шкільними підручниками;
- створення партій та фахових товариств, які відстоювали інтереси окремих соціальних та політичних груп українців краю;
- поява цілої плеяди професійних суспільних діячів та політиків, які успішно використовували можливості австрійського законодавства для відстоювання національних прав українців;
- загальне зростання національної свідомості народних мас; успішне залучення до національного руху широких верств селянства, робітників, інтелігенції; перетворення українців краю в добре організовану спільноту,

яка знала свої права, усвідомлювала свої потреби та інтереси і вміла за них постояти.

Були, звичайно, й помилки та недогляди. Зокрема, такі: формалізм у діяльності багатьох товариств, відсутність достатньої координації дій між ними; низька активність чималої кількості освічених людей, інтелігентів, які могли би взяти на себе організаторські функції в національному русі; недостатня віра у власні сили, брак консолідаційних засад між національними партіями; відсутність міцної партії центру, яка би спромоглася об'єднати усіх національно небайдужих політичних діячів і не допускала б роздрібнення патріотичних сил; занадто гостре суперництво між окремими лідерами руху; надмірна віра в Австрію та в прихильне ставлення австрійської влади до українців тощо.

ABSTRACT

Establishing and Development of the Ukrainian National Movement in Bukovyna in the Second Half of the 19th and Early 20th Century: Dynamics, Periodization, Regional Specificity

Oleksandr Dobrzhanskyi

The paper analyzes some aspects of the Ukrainian national movement in Bukovyna in the second half of the 19th – early 20th century. It is proved that during this period the Ukrainian movement in Bukovyna was growing faster compared to Galicia, Transcarpathia, Naddnyprianshchyna (over Dnieper land of Ukraine). Four periods in the development of the Ukrainian movement were distinguished. It is noted that in general they are consistent with the stages of establishing and development of the national movements of the peoples of Central Europe, which did not have their statehood at that time. It is emphasized that significant progress in the deployment of the Ukrainian national movement in Bukovyna was caused by the peculiarity of political forces alignment in the region, which allowed the Ukrainian elite achieving their goals through constitutional methods of struggle.

Key words: Austria-Hungary, Bukovyna, the Ukrainian national movement, cultural and educational society, S. Smal-Stotsky, N. Vasil'ko.

Олег Жерноклеєв

ЧЕСЬКІ СЮЖЕТИ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПАРТІЇ ГАЛИЧИНИ Й БУКОВИНИ (1899-1918)

Історія зародження й розвитку української соціал-демократії в кінці XIX – на початку XX ст. тісно пов'язана з історичним минулим багатонаціональної Соціал-демократичної робітничої партії Австрії (СДРПА). Особливо це стосується Галичини і Буковини, які з останньої третини XVIII ст. й аж до 1918 р. перебували у складі Австрійської (з 1867 р. – Австро-Угорської) монархії, були її автономними коронними краями. Діяльність соціал-демократів на цих землях, і зокрема Української соціал-демократичної партії Галичини й Буковини (УСДП), характеризувалась тісною співпрацею з іншими національними секціями СДРПА, передусім польською та чеською. Остання мала помітний вплив на формування ідеології та практики української соціал-демократії в Галичині, особливо її «молодого» крила.

Міжнародні зв'язки українських соціал-демократів, їх відносини з іншими соціалістичними партіями привертала увагу багатьох дослідників. Вже у 20-30-х роках XX ст. окремі аспекти цих відносин початку XX ст. були висвітлені в працях В. Дорошенка¹ і В. Темницького.² Сучасні українські науковці Я. Грицак³ і С. Макарчук⁴ на значному першоджерельному матеріалі показали

¹ Дорошенко, В., *Революційна українська партія (РУП): (1900-1905): Нарис з історії української соціал-демократичної партії*, Львів – Київ 1921.

² Темницький, В., *Микола Ганкевич*, Львів 1932.

³ Грицак, Я., «Молоді» радикали в суспільно-політичному житті Галичини. *Записки Наукового товариства імені Тараса Шевченка ССХХІІ* (1991), 71-110.

⁴ Макарчук, С., Відносини між Русько-українською радикальною партією і Соціал-демократичною партією Галичини і Сілезії у 90-х роках XIX ст. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* 9 (2001), 437-447.

взаємини українських радикалів із Соціал-демократичною партією Галичини і Сілезії в 90-х роках XIX ст. В. Головченко розкрив історичний шлях української соціал-демократії Наддніпрянщини на початку XX ст.⁵ Міжнародна діяльність наддніпрянської Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) у 1900-1938 рр. стала предметом докторської дисертації та публікації А. Голуба.⁶ Багатопланова діяльність соціал-демократів на міжнародній арені у складі Союзу визволення України (1914-1918 рр.) досліджена І. Патером⁷ та С. Адамовичем.⁸ Діяльність УСДП під час Української революції 1917-1923 рр. та її відносини з Польською партією соціалістичною (ППС) висвітлені І. Райківським.⁹ З-поміж зарубіжних дослідників варто виокремити ґрунтовні праці В. Найдус,¹⁰ формально присвячені польській соціал-демократії Галичини, які, однак, принагідно розкривають чимало аспектів взаємодії з іншими секціями СДРПА, а також працю німецької дослідниці К. Йобс.¹¹ Серед досліджень, здійснених останнім часом у Австрії, можна відзначити студії Г. Біндера,¹² Т. Штохель-Набельської,¹³ деякі колективні монографії.¹⁴

⁵ Головченко, В., *Від «Самостійної України» до Союзу Визволення України. Нариси з історії української соціал-демократії початку XX ст.*, Харків 1996.

⁶ Голуб, А., *«Передусім бути українцями...» (Міжнародна діяльність Української соціал-демократичної робітничої партії у першій половині XX століття)*, Дніпропетровськ 2003.

⁷ Патер, І., *Союз визволення України: проблеми державності і соборності*, Львів 2000.

⁸ Адамович, С., *Наддніпрянська політична еміграція в суспільно-політичному житті західноукраїнських земель (1914-1918 рр.)*, Івано-Франківськ 2003.

⁹ Райківський, І., *Галицька соціал-демократія в Українській революції 1917-1920 років. Галичина 2 (1998)*, 42-55; Райківський, І., *Взаємини українських соціал-демократів Галичини з Польською партією соціалістичною в 1918-1939 рр. Галичина 8 (2002)*, 51-64.

¹⁰ Najdus, W., *Polska partia socjalno-demokratyczna Galicji i Śląska, 1890-1919*, Warszawa 1983; Najdus, W., *Kwestia narodowa w ujęciu Polskiej partii socjalno-demokratycznej Galicji i Śląska*, Warszawa 1979.

¹¹ Jobs, K., *Zwischen Nationalismus und Internationalismus. Die polnische und ukrainische Sozialdemokratie in Galizien von 1890 bis 1914. Ein Beitrag zur Nationalitätenfrage im Habsburgerreich*, Hamburg 1996.

¹² Binder, H., *Galizien in Wien. Parteien, Wahlen, Fraktionen und Abgeordnete im Übergang zur Massenpolitik*, Wien 2005.

¹³ Stochel-Nabielska, T., *Das polnische Parteienspektrum in Galizien vor 1914. Eine Bestandsaufnahme der Bemühungen um die Demokratisierung des Landes. Diss. Dr. Phil.*, Wien 2008.

¹⁴ Rumppler, H. von – Urbanitsch, P. (eds.), *Die Habsburgermonarchie 1848-1918, Band VIII: Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft. Teil 1. Vereine, Parteien und Interessenverbände als Träger der politischen Partizipation*, Wien 2006.

Важливими для розуміння теми статті є дослідження персоналій, і насамперед постаті Левка Ганкевича,¹⁵ який у 1901-1906 рр. мешкав у Празі й відіграв провідну роль у контактах між лідерами українських та чеських соціал-демократів. Однак цей аспект його діяльності, як і загалом «чеський чинник» у історичній долі УСДП, досі не були предметом спеціального вивчення.

Українська соціал-демократична партія Галичини й Буковини, яка виникла в 1899 р. у Львові, власне й була створена відразу як автономна національна секція СДРПА. Остання на той момент (після 1897 р.) була так званим «малим Інтернаціоналом» – федерацією шести національних соціал-демократичних партій Цислейтанії (австронімецької, чеської, польської, словенської, італійської, української). Але, хоч об'єктивно існування в рамках СДРПА інших секцій історично й політично також мало помітне значення, та все ж вирішальним чинником у формуванні вектора розвитку «малого Інтернаціоналу» були австронімецькі та чеські соціалісти.¹⁶ Ідейна єдність СДРПА формально зумовлювалася не лише спільним теоретичним фундаментом, яким був марксизм у його тодішній австрійській рецепції (т. зв. «австромарксизм»), але й діяльністю на основі однієї, спільної для всіх національних секцій загальнопартійної програми. Організаційний зв'язок мали забезпечувати загальнопартійні з'їзди, які до 1905 р. проводили раз на два роки, та загальнопартійна Екзекутива. Цей загальний керівний орган СДРПА, за рішенням з'їзду 1899 р., складався з виконавчих комітетів усіх національних секцій. Цікаво відмітити, що члени керівного органу кожної окремої національної секції мали право брати участь у засіданнях виконкомів усіх інших секцій. Окрім того, кожна з них могла бути репрезентована в загальному керівництві й повноважним представником, який мешкав у Відні. Таким представником УСДП в керівництві СДРПА тривалий час був Роман Яросевич, лікар, депутат австрійського парламенту в 1897-1900 рр.

Цілком природно, що провідне становище в цьому «малому Інтернаціоналі» займала найчисленніша і найпотужніша австронімецька секція, очолювана відомими теоретиками, ідеологами та діячами європейського соціал-демократизму, такими, як Віктор і Фрідріх Адлери, Карл Реннер, Отто Бауер та ін. Поряд із нею другою за силою та впливом була чеська секція, представлена з 1893 р.

¹⁵ Жерноклєєв, О. – Райківський, І., *Лідери західноукраїнської соціал-демократії. Політичні біографії*, Київ 2004; Горинь, В. – Ганкевич Лев, in: *Енциклопедія історії України*, Т. 2, Київ 2004, 50-51; Ганкевич, Р., Ганкевич Лев Юліанович, in: *Енциклопедія сучасної України*, Т. 5, Київ 2006, 374; Гуцал, П., Лев Ганкевич. Рада: *Інформ.-метод. вісник* 10 (2006), 59-60.

¹⁶ Eröschl, E. u. a. (ed.), *Die Bewegung: Hundert Jahre Sozialdemokratie in Österreich*, Wien 1990, 223.

Чехослов'янською соціал-демократичною робітничою партією,¹⁷ яка об'єднавала робітників-чехів усіх областей Цислейтанії. Термін «чехослов'янська» підкреслював національний, а не територіальний характер партії, оскільки в Чехії мешкала досить чисельна німецька етнічна група. Станом на 1906 р. чеські соціал-демократи мали понад 100 тис. членів партії, видавали 16 політичних часописів (у тому числі 3 щоденні газети). Важливим чинником розвитку партії був тісний зв'язок із робітничим профспілковим рухом. На 1910 р. профспілки, що перебували під впливом чехослов'янської соціал-демократії та були об'єднані Чехослов'янською професійною комісією в Празі, нараховували вже понад 40 тис. членів і видавали 38 фахових друкованих органів.¹⁸

Ключовою фігурою та основною зв'язковою ланкою у відносинах українських та чеських соціал-демократів на початку ХХ ст. судилося стати вже згаданому Левку Ганкевичу. Народжений 1883 р. (за іншими даними 1881 р.), він розпочав активну суспільно-політичну діяльність у Львові як член студентського об'єднання «Молода Україна» (1900-1903 рр.). Після резонансної «феєсії» українських студентів із Львівського університету (1901 р.) перебрався до Праги, де завершував правничі студії в Карловому університеті. Членом УСДП він був принаймні з 1903 р., про що свідчить одна з публікацій в органі партії – львівській газеті *Воля*, у якій згадувався очолюваний Л. Ганкевичем гурт молодих партійних товаришів у Празі.¹⁹

Молодша генерація (до якої, крім Л. Ганкевича, належали Володимир Левинський, Володимир Темницький, Євген Косевич, Володимир Старосольський та ін.) вийшла на авансцену партії у 1905-1907 рр. безпосередньо зі студентського руху, що розвивався тоді під знаком гострого українсько-польського протистояння навколо університетського питання. Відповідні настрої були привнесені молоддю й до внутріпартійного життя. «Молоде» крило²⁰ УСДП було невдоволене роллю «етнографічного додатку до польської соціал-демократії», тобто надмірною залежністю від Польської партії соціал-демократичної Галичини і Сілезії (ППСД), яка фактично займала ключові позиції в галицькому робітничому русі. «Молоді» небезпідставно вважали, що українські робітники склали б якщо не більшість, то принаймні значну частку

галицького пролетаріату. Однак, на їхню думку, домінування ППСД у робітничих організаціях, панування там польської мови призводило до колонізації українців, перешкоджало становленню українського соціалістичного руху, залученню до нього національно свідомих представників робітництва, селян, інтелігенції. Нова течія наполегливо виступала за реальну, а не лише формальну, незалежність УСДП від ППСД.²¹

Помітний вплив на формування позиції «молодих» мали чеські соціал-демократи, які вели подібну боротьбу проти засилля австронімецьких товаришів у керівництві профспілковим рухом, а також мали сутічки на тому ж ґрунті з ППСД у Сілезії.²² Певна схожість становища спонукала «молодих» бачити в чехах своїх природних союзників у боротьбі за фактичну «рівноправність» національних секцій.

Уже в грудні 1905 р. Л. Ганкевич писав іншому лідерові «молодих» В. Левинському про своє критичне ставлення до діяльності «старих» провідників – засновників УСДП Миколи Ганкевича та Семена Вітика,²³ які дотримувалися тактики якнайтіснішої взаємодії з ППСД, працювали одночасно в обох партіях. Схожі погляди висловлювали у приватному листуванні В. Темницький та інші «молоді».²⁴

Розбіжності між «старими» і «молодими» вперше вилились у відкритий конфлікт на II з'їзді УСДП. Він проходив 27-28 січня 1906 р. у Львові за участю представників ППСД, чеських соціал-демократів, УСДРП та Польської партії соціалістичної з Російської імперії. Уже сам склад учасників з'їзду засвідчив про диспропорції у розвитку партії: більшість делегатів склали селяни (50 осіб із 90), значну перевагу за кількісним представництвом мали окремі новіти.²⁵

Найважливішим у роботі з'їзду стало організаційне питання. Доповідач у цій справі Т. Мелень заявив, що український промисловий пролетаріат у Галичині надзвичайно малочисельний і тому партія не може спиратися у своїй діяльності на профспілковий рух.²⁶ Доповідь викликала обурення частини делегатів.

¹⁷ Започаткована ще 1878 р. як Чеська робітничая партія в складі австрійської соціал-демократії.

¹⁸ *Наш голос* 1 (1910), 28.

¹⁹ *Воля*, 1 лютого (1903).

²⁰ Назву фракції «молодих» традиційно вживаємо в лапках, оскільки віковий критерій був доволі умовним. Молодь активно підтримувала частина старших діячів, і передусім Ю. Бачинський, Я. Остапчук та деякі інші, які теж належали до цієї ж фракції всередині партії.

²¹ Жерноклеєв, О., *Українська соціал-демократія в Галичині: нарис історії (1899-1918)*, Київ 2000, 65-66, 67-68.

²² Докладніше див.: Жерноклеєв, О., *Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890-1918 рр.)*, Івано-Франківськ 2006, 310.

²³ Центральний державний історичний архів України, м. Львів, фонд 387, опис 1, справа 43, аркуш 9-10.

²⁴ Там само, ф. 309, оп. 1, спр. 2472, арк. 16-19; ф. 868, оп. 1, спр. 11, арк. 6-19.

²⁵ Das Österreichische Staatsarchiv, Wien. Allgemeines Verwaltungsarchiv, Ministerium des Innern, Präsidiale, 22/Galizien, Kt. 2110, Präs. 209/1906.

²⁶ Там само.

В. Левинський заявив, що, якщо УСДП прагне бути партією в повному значенні цього слова, вона мусить засновувати фахові робітничі організації та спиратись на них. Його підтримали в офіційній заяві й віденські делегати, а делегат зі Станіслава Файфер вказав також на перешкоди, які чинять розвиткові українського соціал-демократичного руху в містах місцеві організації ППСД. Однак опозиція в партії була ще доволі слабкою і більшість делегатів при голосуванні солідаризувалася з позицією доповідача.²⁷

Натомість чеські соціал-демократи відкрито підтримали опозицію в УСДП. Їх орган *Právo lidu* (Прага) ледь не щоденно інформував про розвиток українського соціал-демократичного руху, а Л. Ганкевич вів у газеті постійну рубрику, через яку регулярно інформував читачів про суспільно-політичне життя в Галичині й, зокрема, про розвиток соціал-демократичного та робітничого руху.²⁸ На початку 1906 р. Л. Ганкевич встановив безпосередні контакти з головою Чехослов'янської соціал-демократичної робітничої партії Антоніном Немецем, заручився його розумінням та підтримкою позиції «молодих».²⁹ Під час переговорів не виключали і матеріальної допомоги УСДП з боку чехів. Про все це Л. Ганкевич повідомляв у своїх листах В. Левинському.³⁰

Певну підтримку одержали «молоді» й від Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) з Наддніпрянщини, лідери якої бачили аналогію між їхнім становищем та власними взаєминами з Російською соціал-демократичною робітничою партією (РСДРП). Тоді ж у 1906 р. Л. Ганкевича було кооптовано до складу Закордонного комітету УСДРП, і за рішенням ЦК він разом з В. Левинським та Л. Мовою мав репрезентувати цю партію на з'їзді чеської соціал-демократії в грудні 1906 р.³¹ Від УСДРП «молоді» також одержували не лише моральну, але й матеріальну підтримку. Після повернення з Праги до Галичини Л. Ганкевич оселився в м. Болехові на Станіславщині. Це дозволило йому активно включитися у внутріпартійне життя УСДП. Так, вже у січні 1907 р. він увійшов до редколегії партійного друкованого органу газети *Воля*, що виходила у Львові.³²

Однією з основних проблем, що опинилася в центрі уваги «молодих», був напівофіційний розподіл сфер впливу між УСДП і ППСД, який розпочався

ще в перших роках ХХ ст. і передбачав, що українські соціал-демократи мали працювати на селі, у середовищі сільськогосподарського пролетаріату, а польські – у містах, серед промислового робітництва. Такий розподіл гальмував нормальний розвиток української партії, оскільки позбавляв її доступу до класичної масової бази соціал-демократії. З іншого боку, діяльність партії на селі була переважно малоефективною через відсутність аграрної програми, специфіку селянського менталітету, використання в роботі на місцях застарілих організаційних методів тощо. Тому «молоді» вперше ініціювали творення місцевих партійних організацій УСДП, у тому числі й у галицьких містах. Це в принципі відповідало загальнопартійному статуту австрійської соціал-демократії і не могло бути формально опротестовано (хоч і викликало відверте невдоволення) з боку ППСД.

Стараннями Л. Ганкевича та робітника П. Буняка в березні 1907 р. у Львові було створено перший місцевий комітет УСДП. Зокрема, 10 березня були проведені масові робітничі збори, на яких Л. Ганкевич виступив з доповіддю про потребу організації львівських робітників під прапором української соціал-демократії, а на наступних таких зборах 23 березня було обрано місцевий комітет УСДП у Львові, який очолив Т. Мелень, а Л. Ганкевич увійшов до нього в якості секретаря.³³

Нова тактика партії в організаційній роботі була схвалена конференцією УСДП, що відбулась у Львові 12-13 червня 1907 р. Л. Ганкевич виступив на конференції з першою і, по суті, основною доповіддю про політичні організації партії. Він запропонував зміни до статуту УСДП, що передбачали створення місцевих комітетів, причому не тільки в селах, але й у містах, розміщення повітових комітетів у повітових містах, а також введення партвнесків, які до того збиралися через робітничі профспілки з усіх їх членів і йшли в розпорядження ППСД.³⁴ Прийняття цих поправок конференцією фактично означало ухвалення нового статуту, що чіткіше розмежовував українську та польську соціал-демократії в організаційному плані, і в комплексі з іншими політичними й тактичними рішеннями свідчило про завершення, в основному, процесу становлення УСДП як окремої, самостійної політичної сили,³⁵ чого власне й прагнула фракція «молодих». Остання за свої тактичні підходи дістала назву «автономістів» на протигагу «старим» – «централістам».

²⁷ Там само.

²⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 387, оп. 1, спр. 43, арк. 12-13, 41.

²⁹ Там само, арк. 7.

³⁰ Там само, арк. 7, 12а-13.

³¹ Там само, спр. 49, арк. 13-14; спр. 55, арк. 58.

³² Там само, спр. 43, арк. 26-27.

³³ *Земля і воля*, 15 березня (1907), 5 квітня (1907).

³⁴ Там само, 22 червня (1907).

³⁵ Левинський, В., *Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині*, Київ 1914, 71.

У цей же період, завдяки підтримці австронімецьких та «чехослов'янських» соціал-демократів, УСДП отримала право постійного представництва на конгресах Другого Інтернаціоналу. Зокрема, на Штутгартському конгресі в серпні 1907 р. на жадання своєї Екзекутиви УСДП одержала два постійних місця (із загальом 20) у складі австрійсько-чеської делегації, не зважаючи навіть на те, що на конгрес від УСДП прибув тільки один делегат (Семен Вітик).³⁶

Разом із тим, загострення німецько-чеської профспілкової суперечки сприяло неабиякій актуалізації «профспілкового питання», яке стало основним джерелом напруги в австрійському соціал-демократичному русі та першорядним чинником початку фактичної дезінтеграції СДРПА. Ці тенденції відобразилися й на настроях усередині УСДП.

У 1908 р. орган УСДП – газета *Земля і воля*, виступила з редакційною статтею *Національне питання в галицьких фахових організаціях*, у якій було вказано на суперечність між національною формою політичної організації робітників у СДРПА та централізованою структурою профспілок країни. Визнаючи, що головне завдання профспілкового руху – боротьба за покращення умов праці – є інтернаціональним, газета вказувала на не менш важливу функцію цього руху – політично- й культурно-просвітню, яка за своєю формою може бути тільки національною.³⁷ У статті було підкреслено, що українська соціал-демократія не може піти чеським шляхом – шляхом поділу профспілок за національною ознакою, оскільки цей рух у Галичині ще порівняно слабкий. Зате було запропоновано компромісний варіант – створення автономних національних секцій у межах загальнодержавних організацій та національних фахових секретаріатів, замість крайових.³⁸ Це відкрило б УСДП доступ до керівництва вже чинних фахових організацій, дало б змогу спиратися на них поряд із ППСД.

Позицію «молодих» активно підтримали й діячі УСДРП. Зокрема, Л. Юркевич (Рибалка) у статті *Заводовий рух і наша партія*, надрукованій у *Землі і волі* в 1911 р., писав, що «українська соціал-демократія мусить тепер, коли хоче жити, створити український заводовий рух, бо в противнім разі ... може перетворитися в невеличкий, самотній і безсилий гурт соціалістів-фангастів».³⁹

Тим часом засилля німців у керівництві профспілками провокувало відцентрові тенденції. З 1910 р. чеська соціал-демократія остаточно стала на шлях

поділу чинних ще єдиних профспілок і творення на їх базі своїх, автономних профспілкових організацій, окремих від німецьких; таким чином, на одному підприємстві могло бути одночасно дві робітничі профспілки – чеська й німецька.⁴⁰ Ця практика була засуджена Інтернаціоналом на конгресі в Копенгагені, де ухвалено резолюцію, що вимагала збереження єдності профспілок у кожній державі, відкидала національну форму професійної організації, водночас закликаючи зважати на мовно-культурні потреби всіх її членів.⁴¹

На цьому загальному тлі, як показали подальші події, Л. Ганкевич виявився одним із найпопулярніших і найрішучіших лідерів «молодих». Так, у своєму виступі під час окружної конференції УСДП на Підкарпатті, що проходила 27 листопада 1910 р. в Дрогобичі, він, зазначивши, що українські соціал-демократи – це партія поневоленого народу, скритикував польську соціал-демократію за те, що вона не завжди розуміє та підтримує національно-визвольні прагнення українців, висловився проти партійної праці по селах, як неперспективної і такої, що розпорошує сили, закликав головний натиск у роботі покласти на промислові міста й містечка, на фахові організації українського робітництва. Він також наголосив на необхідності обрання профспілковим секретарем Підкарпаття українця, а не поляка.⁴²

З погляду польської соціал-демократії ситуація у профспілковому русі виглядала по-іншому: у збудованих свого часу зусиллями передусім поляків фахових товариствах «молоді» українські соціал-демократи домагаються своєї «частки пирога», мотивуючи це належністю українців до тих же товариств разом із поляками. Тим часом частка національно свідомих українських робітників у галицьких профспілках, на переконання польських соціал-демократів, була мізерною.⁴³

Об'єктивно відносна слабкість галицьких профспілок також змушувала польських соціал-демократів бути централістами щодо питання інтернаціональної єдності робітничих організацій. Орган чеської соціал-демократії *Právo lidu* у квітні 1911 р. справедливо писав, що польські соціал-демократи є централістами не з теоретичних, світоглядних переконань, а з суто практичних міркувань: недоцільності поділу слабких галицьких організацій, які до того ж отримують матеріальну допомогу від центрального віденського керівництва профспілок.

³⁶ *Internationaler Sozialisten-Kongress zu Stuttgart. 18. bis 24. August 1907*, Berlin 1907, 130; *Земля і воля*, 6 вересня (1907).

³⁷ *Земля і воля*, 19 листопада (1908), 4 грудня (1908).

³⁸ Там само.

³⁹ Рибалка, Л., *Заводовий рух і наша партія. Земля і воля*, 25 листопада (1911).

⁴⁰ Пристер, Е., *Краткая история Австрии*, Москва 1952, 469.

⁴¹ *Наш голос* 1 (1910), 29.

⁴² *Земля і воля*, 17 грудня (1910).

⁴³ Левинський, В., *Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині*, Київ 1914, 87-88; Чернецький, А., *Спомини з мого життя*, Київ 2001, 38.

З цих же мотивів вони виступали вірними союзниками австронімецьких соціал-демократів проти чеських і на конгресі Другого Інтернаціоналу в Копенгагені висловилися проти чеського профспілкового сепаратизму, затаврували чеських товаришів у своїй пресі як «сепаратистів, націоналістів та шовіністів».⁴⁴

Оскільки політика ППСД щодо українського робітничого і соціал-демократичного руху не зазнавала істотних змін, а «старі» провідники УСДП продовжували працювати одночасно в обох партіях, перетворюючи на практиці УСДП у свого роду «філію» польської соціал-демократії,⁴⁵ «молоді» 1911 р. на січневій конференції УСДП у Львові в різкій формі порушили питання про взаємовідносини двох партій. Ухвалена під тиском «молодих» резолюція звинувачувала ППСД у тому, що вона сповідує соціал-патріотичну ідеологію, прагне монополізувати весь робітничий рух у Галичині, характеризувала відносини між двома партіями як ненормальні, водночас містила заклик до всіх членів УСДП віддавати свій час і сили насамперед своїй партії, що було прямим натяком на поведінку лідерів «старих» та їх прихильників.⁴⁶ Останні відразу після прийняття згаданої резолюції залишили конференцію.

Уже в умовах фактичного розколу партії УСДП взяла участь у виборчій кампанії 1911 р. до австрійського парламенту. Опинившись, однак, під час кампанії фактично в політичній ізоляції, «молоді» гостро відчували нестачу організаційних та фінансових ресурсів. Попри всі сподівання, «молодим» не вдалося своєчасно отримати фінансову допомогу з-поза меж Галичини, на яку вони розраховували (від УСДРП, чеської соціал-демократії, українських робітничих організацій у Канаді), а матеріальна підтримка з боку СДРПА виявилася незначною.⁴⁷ Унаслідок цього в період передвиборчої кампанії УСДП не змогла навіть підтримати регулярний випуск партійної преси. Давалася взнаки слабкість організаційних зв'язків партії на селі, відсутність аграрної програми.

⁴⁴ Статтю чеської газети передрукував орган українських соціал-демократів: Кооперативний сепаратизм польських товаришів. *Земля і воля*, 16 квітня (1911).

⁴⁵ Так, голова УСДП Микола Ганкевич одночасно очолював львівський міський комітет ППСД, у польській партії працювали також і Семен Вітик, Теофіл Мельнь та деякі ін.

⁴⁶ *Земля і воля*, 5 лютого (1911).

⁴⁷ УСДП отримала всього 500 крон, з яких 200 – часопис *Земля і воля*, і по 60 – кандидати (Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 387, оп. 1, спр. 41, арк. 15). Для порівняння: Національно-демократичній партії, здобуток якої був найвагомішим серед українських партій у Галичині, попередні вибори (1907 р.) обійшлися в 120 тис. крон (Там само, ф. 146, оп. 8, спр. 699, арк. 24).

У результаті вибори були програні, й це значно ускладнило внутріпартійне становище «молодих», які не здобули жодного мандату.⁴⁸

Активно підтримувані польськими соціал-демократами «централісти» прагнули реваншу, і питання про тактику партії щодо ППСД було знову порушене на IV з'їзді УСДП 3-4 грудня 1911 р. у Львові. На цьому з'їзді Л. Ганкевичу судилося відіграти одну з провідних ролей в остаточному розколі партії.

У результаті поіменного голосування за участю близько двадцяти делегатів, легітимність яких викликала сумнів і суперечки, з'їзд більшістю всього у два голоси прийняв внесені «старими» ухвали, що фактично перекреслювали постанови січневої конференції. Це означало поразку «автономістів». Тоді Л. Ганкевич зачитав написану в різкій формі заяву з протестом проти штучно створеної більшості, після чого частина учасників з'їзду, очолювана ним і В. Левинським (разом 32 делегати з 84), залишила зал.⁴⁹ Судячи з усього, варто погодитися з думкою польської дослідниці В. Найдус про те, що «молоді» не були готові до розбиття партії, не проти були повернутися на певних умовах, однак були поставлені перед доконаним фактом обрання делегатами, що залишились, нового партійного керівництва й змушені були приступити до творення власних структур.⁵⁰

Кожна з фракцій УСДП, хоч і намагалась виступати від імені всієї партії, фактично мала власне керівництво, видавала свої друковані органи. Розкол негативно позначився на розвитку робітничого руху в Галичині, посірив тимчасовому занепаду УСДП.

Обидві фракції прагнули заручитися підтримкою найавторитетнішої в міжнародному робітничому русі секції СДРПА – австронімецької. Проте остання, розглядаючи розкол в УСДП через призму чесько-німецької суперечки в австрійському профспілковому й соціал-демократичному русі, значною мірою аналогічної до польсько-української, відразу ж стала на бік «старих». Центральний орган австрійських соціал-демократів газета *Arbeiter-Zeitung* у замітці, автором якої був Отто Бауер, звинуватила «молодих» у сепаратизмі й націоналізмі та поклала на них вину за розлам партії, указуючи на прямий вплив чеських «сепаратистів» на український соціал-демократичний рух.⁵¹ Усе це

⁴⁸ Докладніше див.: Жерноклеєв, О., *Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890-1918 рр.)*, Івано-Франківськ 2006, 409-412.

⁴⁹ Das Österreichische Staatsarchiv, Wien. Allgemeines Verwaltungsarchiv, Ministerium des Innern, Präsidiale, 22/Galizien, Kt. 2114, Präs. 12993/1911.

⁵⁰ Najdus, W., *Polska partia socjalno-demokratyczna Galicji i Śląska, 1890-1919*, Warszawa 1983, 531.

⁵¹ Austritt der Separatisten aus der ruthenischen Sozialdemokratie. *Arbeiter-Zeitung*, 19. Dec. (1911).

намагався заперечити В. Левинський, який, зокрема, спростував твердження *Arbeiter-Zeitung* про те, що сецесіоністи нібито діяли в порозумінні з лідерами чеської соціал-демократії, які тоді ж прибули до Львова на з'їзд ППСД.⁵²

Проте водночас чеська соціал-демократична преса відкрито солідаризувалася з «молодим» («автономістським») напрямом в УСДП, а Л. Ганкевич на V з'їзді Чехослов'янської соціал-демократичної партії (24-27 грудня 1911 р.) без порозуміння з Екзекутивою, як і речник УСДРП Л. Юркевич (Рибалка), висловив від імені своєї партії симпатії чеським соціал-демократам, діяльність яких, спрямована на розмежування робітничого профспілкового руху за національною ознакою, була засуджена Другим Інтернаціоналом.⁵³ Це мало несприятливий для УСДП резонанс у міжнародному соціалістичному русі,⁵⁴ викликало незадоволення і серед «молодих». Зокрема, лідер буковинської організації УСДП, редактор чернівецького часопису *Борба* О. Безпалко в листі В. Левинському від 3 січня 1912 р. категорично вимагав, щоб такі «гістєричні люди, як Левко Ганкевич» надалі не репрезентували партію назовні, а подібні кроки взагалі було узгоджено з партійною Екзекутивою.⁵⁵

Аналізуючи процеси у соціал-демократичному русі Галичини, О. Бауер у статті *Галицькі партз'їзди*, яка побачила світ у січневому 1912 р. номері *Der Kampf*, вказав на брак промислового українського робітництва як масової бази української соціал-демократії. Оскільки українці, за його висловом, є суто аграрним народом, український соціалізм перебуває ближче до соціалізму селянських партій, ніж до західноєвропейського соціал-демократизму. В українському селі національне протистояння збігається з класовим, тому український соціалістичний рух має, на думку О. Бауера, яскраве національне забарвлення, надане йому супутниками пролетаріату – селянством та інтелігенцією. Це знайшло своє вираження, зокрема, у появі націоналістичної течії в УСДП, яка виникла під безпосереднім впливом чеського «сепаратизму». Поборювати цю

тенденцію українським товаришам мають допомагати всі інші братні соціал-демократичні партії.⁵⁶

Намагаючись виправити становище і нейтралізувати позицію однієї з найавторитетніших у Другому Інтернаціоналі австрійської соціал-демократії, керівництво «молодих» в офіційній заяві відмежувалося від сепаратизму в профспілковому русі, ще раз наголосивши, що українські соціал-демократи є «безумовними прихильниками одноцільності і єдності фахових організацій в кожній державі» і лише домагаються належного забезпечення в них національно-культурних та мовних потреб робітників кожної національності.⁵⁷ За домовленістю з лідерами австрійських соціал-демократів, досягнутою О. Безпалком під час його поїздки до Відня,⁵⁸ В. Левинський виступив у *Der Kampf* зі статтею *Розкол української соціал-демократії*. Він спростував звинувачення в націоналізмі й переадресував їх польській соціал-демократії, підкреслюючи, що справжнім джерелом конфліктів є прагнення ППСД на практиці монополізувати робітничий рух та її ідеологія і практика польського соціал-патріотизму.⁵⁹ В. Левинський доводив, що польські соціалісти завжди виступали, хоч і в замаскованій формі, за відновлення незалежної Польщі в «історичних» межах, тобто з включенням принаймні частини українських, білоруських та литовських земель.

Тут же, коментуючи статтю В. Левинського, О. Бауер заперечив факт панування великодержавницької ідеології в середовищі польських соціалістів, зазначаючи при цьому, що В. Левинський критикує ППСД з позицій не інтернаціоналізму, а українського соціал-патріотизму. На думку О. Бауера, конфлікт в УСДП позбавлений будь-якого принципового характеру і з моменту відмови «молодих» від свого націоналізму для його подолання не було б жодних перешкод.⁶⁰

У відповідь В. Левинський звинуватив керівництво австрійської соціал-демократії в упередженості й необ'єктивності, зумовленій тим фактом, що ППСД є головним союзником австрійців у чесько-німецькій профспілковій суперечці, відповідальність за яку він, солідаризуючись з Левом Троцьким, поклав на обидві сторони. Водночас сумніви О. Бауера щодо майбутньої національної

⁵² Aus der Partei. Die ruthenischen Separatisten. *Arbeiter-Zeitung*, 24. Dec. (1911); *Діло*, 25 грудня (1911).

⁵³ Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 387, оп. 1, спр. 38, арк. 8; *Arbeiter-Zeitung*, 2. Jan. (1912).

⁵⁴ Показово, що Виконком ППСД вирішив узагалі не вислати свого представника на згаданий з'їзд чеських соціал-демократів, обмежившись публікацією відкритого листа з побажанням відновлення єдності профспілок у Чехії (Archiwum państwowe w Krakowie, Inwentarz tymczasowy 1626: Protokoły posiedzeń Komitetu Wykonawczego i Zarządu Partijnego PPSD Galicji i Śląska Cieszyńskiego (1911-1918), 4.

⁵⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 387, оп. 1, спр. 38, арк. 8.

⁵⁶ Bauer, O., Galizische Parteitage. *Der Kampf* 4 (1912), 154-162.

⁵⁷ *Вперед*, 22 лютого (1912).

⁵⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 309, оп. 1, спр. 2472, арк. 10; спр. 39, арк. 23.

⁵⁹ Lewinskyj, W., Die Spaltung der ukrainischen Sozialdemokratie. *Der Kampf* 8 (1912), 362-364.

⁶⁰ Там само, 368-369.

долі українців В. Левинський назвав «грубим не тактом» щодо всієї української соціал-демократії загалом, оскільки висловлені вони саме в той час, коли український рух жорстоко придушено царатом у Російській імперії. При цьому В. Левинський провів пряму паралель з пророцтвами Карла Маркса щодо національної смерті чехів та пізнішим визнанням К. Каутського, що «Маркс помилився».⁶¹

Ще більш різко засудив позицію О. Бауера Юліан Бачинський, який писав, що позиція О. Бауера щодо української соціал-демократії (а в результаті фактично й до української справи загалом) була наперед детермінована профспілковою суперечкою.⁶²

У цій ситуації доволі показовим став той факт, що спроби «молодих» з УСДП знайти розуміння й підтримку в інших лідерів міжнародного робітничого руху (К. Каутського, Г. Плеханова), і зокрема лівих (Р. Люксембург, В. Леніна), здійснені за порадою та безпосереднім сприянням голови Української соціал-демократичної Спілки в РСДРП М. Меленевського (Баска),⁶³ особливого успіху не мали. Активно використовувані поляками звинувачення УСДП у профспілковому «сепаратизмі» і зв'язках з чеськими соціал-демократами, від яких практично ізольовані «молоді» не поспішали відмовлятися, виявились «убивчим» аргументом не на користь української соціал-демократії.

Проте в другій половині 1912 р. ситуація почала змінюватись. На 1911-1912 рр. фактично розколотими виявились всі національні секції австрійської соціал-демократії, і хоча формально їх зв'язок з СДРПА залишався без змін, практично австрійський «малий Інтернаціонал» після сепарації «чехослов'янських» соціал-демократів був політично мертвим.⁶⁴ Після 1905 р. не відбувся жоден загальнопартійний з'їзд, завмерла робота спільної Екзекутиви, складеної з представників національних секцій, рознався колись єдиний соціал-демократичний клуб в австрійському парламенті. За таких умов лідери СДРПА в 1912 р. ініціювали спроби реанімувати спільну партію, але без участі чеських, українських та єврейських «сепаратистів». Ці спроби, утім, виявились безуспішними. За таких умов наприкінці 1912 р. керівництво австрійських соціал-демократів дійшло висновку, що «сепаратизм» в УСДП «істотно іншого

значення», ніж чеський, відмовилося від його поборювання та висловилося за відновлення єдності української партії,⁶⁵ що й було зроблено остаточно на V з'їзді УСДП у березні 1914 р. у Львові. Левка Ганкевича на з'їзді було обрано до складу контрольної комісії партії.

Дискусія навколо розколу УСДП виявила розбіжності у баченні специфіки та напрямів розвитку української соціал-демократії не лише в середовищі самої партії, але й між її керівництвом та лідерами австрійських соціал-демократів. Дещо упереджена позиція австрійських соціал-демократів була обумовлена складними і суперечливими процесами в Австро-Угорщині загалом та в багатонаціональній СДРПА, і зокрема чесько-німецькою профспілковою суперечкою, характеризувалася певною недооцінкою перспектив швидкого розпаду імперії та утворення на їх уламках національних держав.

Початок Великої війни 1914-1918 рр. перервав нормальне суспільне життя на теренах Галичини й Буковини, які стали ареною бойових дій. Практично припинилися й контакти УСДП з іншими національними секціями СДРПА. Так, незважаючи на те, що провідники УСДП перебували у Відні, лише в травні 1917 р. відбулась перша за час війни їхня зустріч із керівництвом СДРПА.⁶⁶ Про контакти ж з чехами практично нічого не відомо, хіба окрім згадки про факт їхньої підтримки меморіалу голови УСДП В. Темницького в процесі підготовки до Стокгольмського конгресу Другого Інтернаціоналу, запланованого на вересень 1917 р.⁶⁷ Проте внаслідок перешкод з боку урядів країн, що воювали, конгрес так і не відбувся.

Таким чином, ідеологія та практична діяльність УСДП на початку ХХ ст. зазнала помітного впливу з боку Чехослов'янської соціал-демократичної робітничої партії. Особливо це стосувалося «молодого» крила УСДП (відомого також як «самостійницьке», «автономістське» або «сепаратистське»). У його зв'язках із чеськими соціал-демократами можна умовно виділити чотири основні, найважливіші, на наш погляд, аспекти: ідеологічний вплив за спільності базових програмових засад; організаційний зв'язок у рамках СДРПА; політична співпраця; особисті контакти. Останні, зважаючи на відносну організаційну слабкість УСДП, разом із відчутним ідейним впливом відігравали в цілому провідну роль. Найбільш інтенсивними особисті контакти були в період перебування

⁶¹ Левинський, В., Відповідь на відповідь. *Вперед*, 8 черв. (1912), 3-4.

⁶² Бачинський, Ю., *Зразок публіцистичної несовісності: Відповідь О. Бауерові*, Львів 1912, 4.

⁶³ Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 309, оп. 1, спр. 2472, арк. 10 зв.; спр. 39, арк. 5-6.

⁶⁴ Löw, R., *Der Zerfall der „Kleinen Internationale“: Nationalitätenkonflikte in der Arbeiterbewegung des alten Österreich (1889-1914)*, Wien 1984, 168; Mommsen, H., *Die Sozialdemokratie und die Nationalitätenfrage im habsburgischen Vielvölkerstaat*, Wien 1963, 421.

⁶⁵ Verein für Geschichte der Arbeiterbewegung, Wien. Archiv Sozialdemokratische Parteistellen, Kt. 128, M. 4/6, B. 26-27.

⁶⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 360, оп. 1, спр. 562, арк. 37-38, 40.

⁶⁷ Там само, ф. 309, оп. 1, спр. 2258, арк. 123.

в Празі одного з лідерів «молодих» українських соціал-демократів Левка Ганкевича, і з його поверненням до Галичини помітно послабилися.⁶⁸

ABSTRACT

Czech Themes in History of the Ukrainian Social Democratic Party of Galicia and Bukovina (1899-1918)

Oleg Zhernokleyev

The „Czech factor” has played an important role in the development of the Ukrainian Social Democratic Party of Galicia and Bukovina at the beginning of the 20th century. In particular, the ideology and practice of the USDP has undergone significant influence of the Czech-Slavic Social Democratic Workers’ Party. This was especially true for the „young” wing of the USDP (also known as an „independence”, „autonomist” or „separatist” wing). There were four main aspects in its relations with the Czech Social Democrats: ideological influence in the framework of common basic program principles, organizational communication within the Social Democratic Workers’ Party of Austria, political cooperation, personal contacts. The former, taking into consideration the relative organizational weakness of the USDP, together with the noticeable ideological influence played a leading role in general. Personal contacts were the most intense during Levko Hankevych’s stay in Prague (he was one of the leaders of the „young” Ukrainian Social Democrats). After his return to Galicia, these contacts have gradually weakened.

Key words: Austria-Hungary, Czech-Slavonic Social Democratic Workers’ Party, Ukrainian Social Democratic Party, Galicia, Levko Hankevych.

⁶⁸ Більше світла на цю проблему могло б пролити вивчення документів із фондів Чехослов’янської соціал-демократичної робітничої партії (1878-1921) та особистого фонду Антоніна Немеца (1858-1926) у Національному архіві Чеської Республіки, з чим і пов’язані перспективи подальшого дослідження цієї теми.

Tereza Chlaňová

KONFLIKT „SVŮJ“ – „CIZÍ“ JAKO PŘEDMĚT INTERPRETACE I JAKO SOUČÁST INTERPRETAČNÍ METODY VE STUDIIÍCH STEPANA SMAL-STOCKÉHO VĚNOVANÝCH T. H. ŠEVČENKOVI¹

K tvůrčímu dědictví Stepana Smal-Stockého (1859-1938) patří řada odlišně zaměřených literárněvědných studií týkajících se poezie T. H. Ševčenka,² z nichž velké množství je součástí jeho monografie *Interpretace (Інтерпретації)*.³ Přestože tyto interpretace akcentují různé aspekty Ševčenkovy tvorby, můžeme v nich vysledovat společný jmenovatel, který prochází ve větší či menší míře všemi studiemi v závislosti na povaze textu. Jedná se o konflikt „svůj“ – „cizí“, který ve Stockého studiích nalezneme ve dvou různých základních podobách. Za prvé je tento střet předmětem interpretace, tzn. jedná se o jednu z vrstev Ševčenkovy poezie, na niž Stockýj upozorňuje a již cíleně věnuje část svých literárněvědných úvah. Za druhé se tento rozpor stává součástí samotné interpretační metody, nasměrovává orientaci Stockého

¹ Tato studie vznikla v rámci Programu rozvoje vědních oblastí na Univerzitě Karlově č. 12 *Historie v interdisciplinární perspektivě*, podprogram č. 205 605 *Profilace – asimilace – koexistence – integrace – reflexe (vývoj jazykových, konfesních, etnických a národních identit v areálu východní a jihovýchodní Evropy)*.

² Jedná se například o tyto studie: *Діди, батьки і внуки у Шевченка*, Львів 1914; *Читане Шевченкових поезій*, Львів 1914; *Причинки до зрозуміння Шевченкових поем: I. Шевченкове Послання. II. Дві невеличкі Шевченкові думки*, Прага 1929; *Останній рік Шевченкової поетичної творчості*, Прага 1937, a další.

³ Смаль-Стоцький, С., *Шевченко. Інтерпретації*, Варшава 1934 (dále v textu jen *Інтерпретації*). Součástí monografie jsou tyto studie: *Ритміка Шевченкової поезії*; *Іван Підкова; Тарасова ніч; Великий Лях; Чого серце плаче, ридає, кричить; Шевченкове «Послання»*; *Ой чого ти почорніло; Бували війни й військові справи; Шевченкова етика; Концепція Шевченкової поеми «Сон» і її мистецьке переведення; Чому називаємо Тараса Шевченка генієм України; Обов’язки української науки супроти Шевченка; Шевченкові думки; Т. Шевченко – співець самоїтійної України; Ідеї Шевченкової творчості*.

bádání a vytváří vnitřní napětí a dynamiku literárněvědného textu, který reflektuje obdobně „napjatý“ primární materiál.

Než začneme detailněji charakterizovat zmíněný kontrast „svého“ a „cizího“, pokusme se alespoň v hrubých obrysech zařadit literárněvědnou činnost S. Smal-Stockého do kontextu existujících literárněvědných metodologií a přístupů. Komentáře vybraných literárních vědců ukazují, že až na výjimky je představa o těžišti práce S. Smal-Stockého poměrně monolitická. J. Ševelov řadí Stockého ke skupině literárních vědců, zastávajících „nacionalistický“ pohled:⁴ „přístup, započatý [...] pracemi Oleksandra Konyského [...], je přístupem nacionalistickým. Pro představitele tohoto pojetí je Ševčenko vtělením národního světónázoru, mluvčím osvobození národa a jeho symbolem. K tomuto proudu můžeme zařadit Borise Hrinčenka, o něco později Stepana Smal-Stockého [...] Vědecké zkoumání Ševčenka zde působí v plném souladu s jeho lidovým kultem [...]“⁵ Obdobného názoru je i J. Nachlik: „Subjektivní, tendenční obraz Ševčenka jako básníka-budovatele státu, [...] se stal impulsem k zahájení nové tradice v chápání tvůrce *Kobzara*, zaměřené na národní prvek a budování státu. Jedná se o tradici, která se rozšířila ve 20. století mezi členy ukrajinského národně-osvobozeneckého hnutí (Dmytro Doncov, Stepan Smal-Stockyj [...]).“⁶ Na výraznou snahu S. Smal-Stockého politizovat Ševčenka upozorňuje i G. Grabowicz: „V meziválečné době se čím dál citelnější politizace Ševčenka projevila v hledání symbolů, které dokazovaly básníkovi příslušnost k té či oné ideologii. Například, pro Stepana Smal-Stockého je doslova každá báseň naplněna alegoriemi a symboly, které svědčí o nacionalistických pohledech Ševčenka.“⁷ Výše zmíněné názory doplňuje zajímavým způsobem S. Pavlyčková, když tvrdí, že „svým zaměřením na podrobnou interpretaci textu připomíná metoda Smal-Stockého americkou ‚novou kritiku‘, ovšem zároveň jsou jeho závěry silně politizované, s cílem [...] podpořit určité politické platformy [...]“⁸ Tímto zkratkovitým tvrzením

S. Pavlyčková vystihuje dva výrazné rysy Stockého interpretační strategie a koriguje jednostranná tvrzení výše uvedených literárních vědců.

Co se týče značné zpolitizovanosti a „nacionalistického“ přístupu, je bezpochyby možné souhlasit s tím, že tato rovina je u Stockého velmi silná a že ji podporují nejen apelativní či shrnující pasáže jeho literárněvědných textů. Postřehy týkající se jeho spojitosti s „novou kritikou“ vrhají světlo na jinou kvalitu Stockého přístupu. Přestože se jedná o souvislost spíše náhodnou, je možné u Stockého spatřovat některé styčné rysy s novokritickým „předpokladem soustředěného čtení textu (*close reading*)“⁹ započatého již I. A. Richardsem, nejvýznamnějším předchůdcem „nové kritiky“. V souvislosti s Richardsem bychom navíc mohli zmínit akcentaci psychologického rozměru poezie¹⁰ a „zřetelné souvislosti mezi Richardsovým pojetím poezie a náboženstvím“,¹¹ tedy prvky, které nejsou v kontextu Stockého metodologie rovněž bez zajímavosti. Je třeba ovšem upozornit na to, že „novokritická“ nedůvěra k parafrázi, odmítání či zpochybnování kritérií založených na takových faktorech, jako je autorský záměr, historický kontext či reakce publika,¹² tzn. propagace čtení bez mimotextových signálů, se Stockého interpretační metodou nekoresponduje. Stockyj se rozhodně nedostává tak daleko jako později představitelé „nové kritiky“, kteří svým pojetím „jednoty literárního díla“ vytvářejí předpoklad nemožnosti parafráze básnického textu, neboť „o významu [podle nich] nelze hovořit nezávisle na formě díla.“¹³ Stockyj naopak parafrázi hojně využívá.¹⁴

Výše uvedená tvrzení Stockého přístup zdaleka nevyčerpávají, našli bychom další aspekty jeho interpretační strategie, které teprve v konečném souhrnu mohou vytvořit jasný obraz jeho metody. Z výroků samotného Stockého vyplývá, že přikládá značnou důležitost využití tzv. „filologické metody“. Její obhajobu nalezneme

⁴ Využívám zde (jako i nadále v textu) výraz „nacionalistický“. Je však třeba upozornit na to, že v českém jazyce má tento termín mnohem silnější negativní konotace než v jazyce ukrajinském.

⁵ Шевельов, Ю., Слово на відкритті шостої шевченкознавчої конференції, in: *Світи Тараса Шевченка*, т. II. Упор. Л. М. Л. Залеська Онишкевич et. al., Нью-Йорк – Львів 2001, 12 (překlad T. Chlaňová, dále taktéž).

⁶ Нахлік, Є., Шевченко в літературно-художній інтерпретації Василя Пачовського, in: *Світи Тараса Шевченка*, т. II. Упор. Л. М. Л. Залеська Онишкевич et. al., Нью-Йорк – Львів 2001, 208.

⁷ Грабович, Г., *Шевченко як міфотворець*, Київ 1991, 175.

⁸ Павличко, С., Моделі шевченкознавства в радянській і не радянській науці, in: *Світи Тараса Шевченка*, т. I. Упор. Л. М. Л. Залеська Онишкевич et. al., Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто – Львів 1991, 338.

⁹ Srov. Bílek, P. A., *Hledání jazyka interpretace k modernímu prozaickému textu*, Brno 2003, 37. Metodu blízkou tzv. „close reading“ nalezneme např. v Stockého pracích: *Останній рік Шевченкової поетичної творчості; Концепція Шевченкової поеми «Сон» і її мистецьке переведення; Причинки до зрозуміння Шевченкових поем; Т. Шевченко – співець самостійної України; Шевченкові думи* a dalších.

¹⁰ Zde je ovšem třeba zdůraznit, že „[n]oví kritikové, kteří se v americké literární vědě prosadili ve třicátých letech [...] byli sice Richardsem výrazně ovlivněni, jeho důraz na psychologii však neschvalovali. Přesunuli pozornost z psychologie, ať už na rovině autora či čtenáře, na báseň jakožto verbální strukturu, jež má nezávislou existenci.“ (Newton, K. M., *Jak interpretovat text*, Olomouc 2008, 27).

¹¹ Newton, K. M., *Jak interpretovat text*, Olomouc 2008, 26.

¹² Srov. tamtéž, 41.

¹³ Tamtéž, 29.

¹⁴ Viz např.: Смоль-Стоцький, С., *Причинки до зрозуміння Шевченкових поем (33-34)*, *Читане Шевченкових поезій, Т. Шевченко – співець самостійної України* atd.

např. v článku *Іван Підкова*.¹⁵ V práci *Обов'язки української науки супроти Шевченка* upřesňuje Stockyj roli filologického zkoumání poezie jako jakéhosi odrazového můstku pro následný hlubší rozbor založený na mimotextových faktorech,¹⁶ z nichž je pro něj zcela nepostradatelné studium básnickovy biografie.¹⁷ Dále se ve zvýšené míře zabývá i politickými, sociálními a kulturními „silami“, které se různým způsobem otiskly v Ševčenkově poezii. Tato tendence je zvláště patrná ve studii *Причинки до зрозуміння Шевченкових поем*, kde se snaží detailně vystopovat obraz prostředí, které formovalo jeho politické postoje. Zároveň se dosti podrobně zabývá kulturními, filozofickými, náboženskými vlivy formujícími Ševčenkovu filozofické a etické představy.¹⁸ Téměř zcela se vyhýbá využití komparativního přístupu, což má přímou souvislost s klíčovým tématem tohoto článku (tzn. s odmítáním „cizího“ vlivu).

Stockého postupy výstižně shrnuje V. Simovyč: „Tato metoda nejenže nevyklučuje rozsáhlé studie Ševčenkovy tvorby, ale jednoduše je považuje za nutné a samozřejmé. Je očividné, že s každou interpretací je spojena celá řada velice důležitých otázek, které vyžadují zvláštní studie: důležitá je biografie i znalost tehdejších politických, ekonomických a sociálních podmínek i onoho duchovního klimatu, v němž básník žil a tvořil.“¹⁹ Snad nejvýstižněji postihuje charakter Stockého práce O. Kolessa ve své lakonické poznámce: „Ve svých literárních výzkumech má prof. Stockyj svou vlastní metodu, která spočívá v tom, že v literární vědě neuznává žádné

vědecké metody.“²⁰ Touto formulací Kolessa bezpochyby neměl v úmyslu tvrdit, že práce Stockého jsou amatérským chaotickým shlukem ničím neorganizovaných postřehů,²¹ ale chtěl zvýraznit skutečnost, že Stockého interpretační metoda není jednostranně zaměřená a nepodléhá snadno dobovým tendencím, ba naopak se takovým vlivům aktivně brání, což dokazuje ve svých tvrzeních i sám Stockyj: «Ба, навіть учені літературознавці і критики у своїм осуді поетичних творів часто помиляються, головно з тої причини, що занадто піддаються теоретичним гаслам усяких напрямів своєї науки, які ніяк не можуть заступити глибокої аналізи самих творів.»²² Je tedy patrné, že Stockyj se pevně drží určité dané interpretační strategie, ale využívá různých postupů a klíčů „otevřajících“ Ševčenkovy texty, čímž vytváří komplexní a mnohovrstevnatou interpretaci.

Podíváme-li se detailně na Stockého studie o Ševčenkovi, zjistíme, že bez ohledu na to, zda v daném momentě protěžuje filologickou metodu či zdůrazňuje aspekt biografický, sociologický apod., prochází jeho texty jako červená nit konflikt „svého“ a „cizího“. Zvýraznění „svého“ objevíme v první řadě v mnohých emočně vyprjatých pasážích, jež pojednávají o čarovné, ohnivě moci Ševčenkovy poezie, která způsobuje aktivaci „svého“ (tzn. národního, ukrajinského). Tuto „čarovnou sílu“ Stockyj zmiňuje na mnoha místech svých studií a textů, např.: «Хто з нас не зазнав цієї чарівної сили поезії Шевченка на собі самім?»;²³ «Мов чародій збудив він з тяжкого сну великий 30-кілька мільонової нарід»²⁴ apod. V této souvislosti je vhodné zmínit, že Stockyj téměř neupozorňuje na univerzální platnost Ševčenkovy poezie, ale zaměřuje se právě na ono „své“, na něž má čarovná síla poezie působit.

Do této pomyslné kategorie „svého“ náleží i zdůrazňování didaktismu, apelativnosti²⁵ a politické funkce²⁶ Ševčenkova básnického umění, stejně jako jeho „prorocká“, „apoštolská role“, spojená s výraznou citovostí. Stockyj zdůrazňuje žal, bolest, duševní muka, která Ševčenko pocituje při pohledu na „svoji“ zničenou, prohnilou a rozpadlou zemi, tzn. básnickovo utrpení se zde dává do přímé souvislosti

¹⁵ In: *Інтерпретації*, 39.

¹⁶ *Інтерпретації*, 163. O filologické metodě hovoří v úvodu k druhému vydání Stockého *Інтерпретації* L. Luciv a obhajuje Stockého proti sovětským kritikům (*Інтерпретації*, s. XII). Stockého filologickou metodu hodnotí i V. Simovyč (Сімович, В., *Літературознавство. Культура*, т. II. Упор. Людмила Ткач et. al., Чернівці 2005, 738).

¹⁷ Apel na detailní zkoumání Ševčenkovy biografie nalezneme u Stockého na několika místech, např.: «Нам потрібна така біографія, щоб із неї плило правильне зрозуміння Шевченкових творів, бо в такого лірика, як Шевченко, поезії є відблиском безпосередніх душевних зворушень, захоплень, і ми їх аж тоді добре [...] розуміємо, коли знаємо сам корінь цих зворушень, цих захоплень, поривів із життя поета. Отже треба відшукати як-найбільше таких фактів із життя поета, які вяжуться з його творами, звертаючи особливу увагу на те, коли, серед яких обставин, у якому середовищі заклонулася ця або та думка в поета, що найшла вираз у його поезії.» (*Інтерпретації*, 163-164). Dále v textu předkládá detailní požadavky na vytvoření biografických podkladů pro zkoumání Ševčenkova díla.

¹⁸ *Мімотекстові фактори грають ролі і в далších літературознавчих текстах S. Smal-Stockého (Ідеї Шевченкової творчості; Останній рік Шевченкової поетичної творчості; Діди, батьки і внуки у Шевченка; Читанє Шевченкових поезій).*

¹⁹ Сімович, В., *Літературознавство. Культура*, т. II. Упор. Людмила Ткач et. al., Чернівці 2005, 665.

²⁰ Коlessa, О., *Степан Смал-Стоцький*, Praha 1938, 471.

²¹ V této souvislosti je vhodné zmínit i hodnocení V. Simovyče, pro nějž byl Stockyj „odpůrce nesystematizovanosti“ (Сімович, В., *Літературознавство. Культура*, т. II. Упор. Людмила Ткач et. al., Чернівці 2005, 737).

²² *Інтерпретації*, 32.

²³ Смал-Стоцький, С., *Ідеї Шевченкової творчості*, Львів 1914, 3.

²⁴ Tamtéž, 14.

²⁵ *Buditelské roli Ševčenkovy poezie je věnován krátký text Чому називаємо Тараса Шевченка генієм України. Pasáže zvýrazňující tuto rovinu Ševčenkovy poezie však nalezneme i v mnohých jiných textech.*

²⁶ V této souvislosti je třeba zmínit Stockého článek *Т. Шевченко – співець самостійної України*.

s prvkem „svým“, „rodným“, „vlastním“.²⁷ Tento „ukrajinocentrismus“, tzn. zdůrazňování „svého“, je na první pohled zcela patrný.

V rámci „svého“, tzn. ukrajinského prostoru, Stockyj začíná upozorňovat na bezpočet kontrastů a konfliktů rozvíjených Ševčenkem, z nichž nejvýrazněji se do popředí dostává kontrast minulosti a současnosti, přičemž v převážné většině je minulost asociativně spojována se „svým“ (a zároveň ideálním), současnost je naopak vnímána jako kontaminovaná „cizím“ (a zároveň zhoubným). Různé proměny tohoto konfliktu analyzuje Stockyj téměř ve všech svých studiích. Na nejvýraznější variaci upozorňuje v analýze Ševčenkovy básně *Ой чого ти почорніло зелене поле*, kde důkladně vysvětluje symboliku obou „polí“ (ztělesňujících kontrast svobody a nesvobody, rozkvětu a úpadku, celistvosti a rozkladu atd.).²⁸ Prvek „svého“ se dává do souvislosti hlavně s kozáckými ideály, se slavnou kozáckou minulostí,²⁹ prvek „cizího“ vyvstává nejvíce v různě rozvíjeném obrazu Moskvy.³⁰ Spojení Ukrajiny s Moskvou je považováno za trest boží, Ukrajina je traktována jako oběť: «[Шевченко] усяку злуку України з Московщиною уважав за найбільшу недолю, за найбільше нещастя України, за джерело її фізичного, духового, матеріального, культурного й морального занепаду, уважав за кару божу [...]».³¹

Zároveň je třeba si uvědomit, že chápání Ukrajiny jako oběti není v této souvislosti výlučné. Stockyj upozorňuje na to, že Ševčenko nepředstavuje danou situaci jako jednoznačně polaritně opoziční, založenou na čistém protikladu „svého“ a „cizího“, ale celý konflikt problematizuje tím, že poukazuje na „disharmonický“, „zhoubný“ prvek existující v rámci „svého“. Právě této krizi v rámci „svého“ věnuje Stockyj ve svých studiích značný prostor a vytváří na základě Ševčenkovy poezie celý systém atributů rozpadu ukrajinského rodinného těla, krize vlastní identity. V první řadě klade důraz na celou strukturu rodinných vztahů a tvoří obraz ukrajinského

symbolického „rodokmenu“. Při detailní analýze těchto rodinných vztahů si Stockyj všimá různých druhů narušujících prvků, které v rámci tohoto rodinného těla vznikají. Jedná se především o rozpor mezi generacemi dědů, otců a vnuků. Jedna ze studií S. Smal-Stockého *Діди, батьки і внуки у Шевченка* je přímo zaměřena na motiv narušení rodové linie. Stockyj často upozorňuje na motiv „odrodilců“, zrádců apod. Rodová linie bývá narušena rovněž vstupem „cizího“ prvku: «Оттак стискається серце Тараса з важкого болю від того, що бачить колишню славу дідів, теперішнє пановане ката, а нікчемних внуків у ярмі.»³² Stockyj zdůrazňuje Ševčenkův obraz bezdětné vdovy, sirotků, matek postrádajících přirozené mateřské instinkty či jinak zpotvořených rodinných vazeb.³³ Rozpad rodinného těla je přímo spojen s krizí „svého“, o čemž svědčí i některé Stockého komentáře: «І цурати ся свого значить забувати матір, значить стати перевертнем, зрадником, а таких бог карає, діти цураються, в хату не пускають [...]».³⁴ S rozpadem rodinného těla úzce souvisí motivy spánku, snu, zapomnění, lhostejnosti a rovněž motivy hluchoty, slepoty, němoty, mrzáctví, hniloby, morálního bahna, morální kaluže, smrdícího hnoje a rovněž obrazy mohyl. Na zajímavý příklad „slepoty“ upozorňuje Stockyj v článku *Читанє Шевченкових поезій*: «Москва своєю політикою супроти України переводить на живих козаках операцію духової сліпоти, аби вони на нову неволю України не дивились козацькими очима, її не бачили і не забажали [...] вкрити Україну своїм трупом в новій визвольній боротьбі з Московою; – такої боротьби, де пали-б козацькі трупи за волю, гайворони з півночі собі не бажають. Операція Москви з козацькими очима удасть ся і нащадки козацькі „орють у кайданах“, остають без боротьби в московській неволі, а найбільше їх геройство – проклинати долю.»³⁵ Všechny výše zmíněné motivy mají samozřejmě své „protipóly“ spojené s prozřením a aktivitou. Důkladnou analýzu složité konstelace vztahů „svého“ a „cizího“ prvku s přihlédnutím k mnohým z výše uvedených motivů podává Stockyj v rozboru Ševčenkovy poémy *Великий Лях*.

Rodinné vztahy a jejich funkčnost či naopak disfunkčnost úzce souvisí s obrazy ráje a pekla, které u Ševčenka rovněž vytvářejí velmi silnou linii a do značné míry korespondují s konfliktem „svého“ a „cizího“. Obrazy ráje³⁶ zahrnují poměrně širokou

²⁷ Tomuto silnému momentu Ševčenkova poezie věnuje Stockyj celý text *Чого серце плаче, ридає, кричить*.

²⁸ Смал-Стоцький, С., *Причинки до зрозуміння Шевченкових поем*, Прага 1929, 36-42.

²⁹ Нарі: «Запорожців малює нам Шевченко завсіди як найідейніших представників лицарського духа України, як найзавзятіших борців за волю, честь і славу України, як борців за правду взагалі, суспільним ідеалом яких була рівність і братерство братнєє. Одним словом в Шевченкових запорожцях і козаках взагалі воплотило ся все те найвище, найгарніше, що витворив дух українського народу, воплотили ся всі козацькі ідеали, для здійснення яких кожний Українець повинен оддати все своє життя.» (Смал-Стоцький, С., *Причинки до зрозуміння Шевченкових поем*, Прага 1929, 41).

³⁰ Нарі: «Всьому тому занепадові України винна нещасна злука України з Московщиною, довершена Богданом Хмельницьким в Переяславі.» (Смал-Стоцький, С., *Причинки до зрозуміння Шевченкових поем*, Прага 1929, 9).

³¹ *Інтерпретації*, 14.

³² Смал-Стоцький, С., *Діди, батьки і внуки у Шевченка*, Львів 1914, 8.

³³ Jedná se narí. o situaci, kdy syn nerozpoznává svou matku (Смал-Стоцький, С., *Причинки до зрозуміння Шевченкових поем*, Прага 1929, 16). Pravděpodobně nejzajímavější je tento rozklad načrtnut v analýze obrazu dvojčat z poémy *Великий Лях* (*Інтерпретації*, 53, 54, 60).

³⁴ Смал-Стоцький, С., *Причинки до зрозуміння Шевченкових поем*, Прага 1929, 32.

³⁵ Смал-Стоцький, С., *Читанє Шевченкових поезій*, Львів 1914, 6.

³⁶ Нарі: «хочби і як критично поставити-б ся до давньої історії України, - все таки так добре, що супроти теперішнього pekла це був рай, бо це була своя хата, а по розумінню Шевченка це

škálu idylických představ spojených mimo jiné např. se slavnou minulostí Ukrajiny nebo s vysněnou budoucností, proti nim stojí obdobně intenzivní obrazy pekla, které jsou vesměs spojené se stávající skutečností, tzn. jsou blíže „cizímu“ prvku.

Je nutno zdůraznit, že „své“ a „cizí“ nemá ve Stockého interpretaci jednoznačné a stabilní konotace, což podtrhují pasáže, v nichž se Stockyj nevyhýbá zmínit i rozporuplný vztah Ševčenka k Ukrajině, jakousi „Hassliebe“,³⁷ která tím, že „pозměňuje“ ustálenou perspektivu vnímání „cizího“ a „svého“, vytváří komplexnější a důvěryhodnější koncept, jenž počítá s vnitřním napětím a paradoxem. Obdobným způsobem „funguje“ i zdůrazňování těch temných stránek ukrajinské historie i současnosti, které nejsou a priori dávány za vinu vlivu „cizímu“, ale vycházejí ze „svého“. Jedná se tedy o „hříchy“ Ukrajiny samotné.³⁸ Na druhé straně Stockyj zmiňuje i „toleranci“ k „cizímu“, zvláště pak v Ševčenkově ideálu budoucího možného uspořádání Ukrajiny, jež předpokládá úctu nejen ke „svým“, imanentně ukrajinským národním hodnotám,³⁹ ale i k takovému „cizímu“ prvku, který přestává být narušitelem, pokud organicky souzní se „svým“ a může se stát aktivizátorem scelení rozpadlého národního těla. Naopak, pokud se jedná o otrocké, zaslepené, neorganické přejímání cizích vlivů, potlačujících vlastní národní specifika, zde Stockyj upozorňuje na Ševčenkovu nekompromisnost.⁴⁰

завжди річ найперша.» (Смаль-Стоцький, С., *Причинки до зрозуміння Шевченкових поем*, Прага 1929, 29).

³⁷ Příkladem může být citát z Ševčenkovy korespondence zmiňovaný Stockým: «На Україну я не надіюся [...] Там чортма людей. Німці прокляті, більш нічого. Я в марті іду за границю, а в Малоросію не поїду: цур їй, бо там опріч плачу нічого не почую.» (Смаль-Стоцький, С., *Причинки до зрозуміння Шевченкових поем*, Прага 1929, 10).

³⁸ Např.: «Але-ж бо й Україна в очах Тараса не без вини в своїм нещастю, і в тім лежить другий корінь лиха.» (Смаль-Стоцький, С., *Діди, батьки і внуки у Шевченка*, Львів 1914, 12); «Він ніколи не був сліпий на хиби народні і хиби в історії України.» (Тамтєж, 13).

³⁹ Pozoruhodná je Stockého charakteristika geneze typicky „svých“, „ukrajinských“ hodnot: «Ця недоля-неволя українського народу й України такі специфічно українські, що ніде на світі чогось подібного не знайти. Тому то й думи Шевченкові, що зродились і вирости з того специфічно українського лиха, такі специфічно українські, такі наскрізь оригінальні, що їм також ніде ані взору, ані пари не знайти. Шевченко черпав їх із самого дна української душі, а та українська душа в спільнім історичнім житті українського народу довгі віки, від Святослава аж до Шевченка, вміла на основі традицій поколінь сформувати свою одну народню думку, свою релігію, свої специфічні бажання, свої найвищі етичні, культурні й політичні ідеали, відмінні від інших і тільки їй питомі.» (*Інтерпретації*, 184).

⁴⁰ Např.: «бурян це все чуже, вороже, шкідливе на українській народній ниві, це все те, що приголомшує, вбиває добрий розвиток українського народнього фізичного, культурного й духового життя.» (*Інтерпретації*, 23).

Zajímavé je všimnout si, jak u Stockého konflikt „svůj“ – „cizí“ nezůstává jen v rovině výběru primárního materiálu, tzn. příslušných pasáží z Ševčenkovy poezie, které tento konflikt vtěluje, ale jak zasahuje i do samotné interpretační metody, tzn. stává se kritériem pro posuzování Ševčenkovy tvorby. Nejvýraznějším projevem infiltrace tohoto konfliktu do samotné Stockého interpretační metody je kritika „vlivologie“ při hodnocení Ševčenkova díla. Stockyj se staví mimo jiné například proti přeceňování vlivu polských revolučních kroužků na Ševčenka. Je zajímavé, že tento rozdíl osvětluje pomocí kontrastu „rozumu a citu“: «там усе те теорія, розумові дедукції – у Шевченка бурхає нестримно живе чуття наболілої душі, живий біль, що накупив на його душі, виливається безпосередно в поетичний плач і зойк.»⁴¹ Obdobně se Stockyj brání interpretacím Ševčenkovy poezie, které přeseňují a zdůrazňují „cizí“ vliv na jeho poezii: «наші літературознавці, підходячи звичайно до Шевченкової поезії з усякими чужими теоріями поетичної творчості та з чужими ідеологіями, своїми „генезами“, „впливами“ та чужим освітленням багато зовсім ясних явищ оповили дуже тяжким туманом.»;⁴² «вся поетична творчість Шевченка як-найглибше коріниться тільки в рідній землі України, в українськім народі, в його душі. [...] І ми на чужині нічого не найдемо такого, що нам пояснило б зовсім оригінальну Шевченкову поезію.»;⁴³ «Нехай же вже раз наші літературознавці добре порозуміють цю правду, нехай не ставлять Шевченка під чужий аршин, нехай перестануть дивитися на Шевченкову поетичну творчість крізь чужі окуляри [...] Ніде в його думках нема, із природи річі не може бути нічого нічогісінько чужого. І чужі на око теми як „Іван Гус“, „Псалми Давидові“, „Подражання“ старозавітнім пророкам, „Неофіти“, „Марія“ – все те зродилося в душі Шевченка з лиха України, все наскрізь просякло духом українським, ідеологією українського народу, ідеологією наскрізь української душі поета, його безмежною любовію до України [...]. Шевченко не з тих поетів, що натхніння для себе шукають у чужих літературах, що копіюють чужі взори, кидають чужі гасла, щоб тим „просвітити материні очі сучасними огнями“.»⁴⁴

Stockyj se snaží doslova „vycedit“ z Ševčenkovy poezie maximum vlastních, bytostně ukrajinských prvků. Zvláště se to týká formální stránky poezie, již věnuje rozsáhlé studie *Читання Шевченкових поезій* a *Ритміка Шевченкової поезії*. Mimo jiné se dočteme: «до Шевченкових поезій ні з ямбами, ні з трохеями, ні

⁴¹ Смаль-Стоцький, С., *Причинки до зрозуміння Шевченкових поем*, Прага 1929, 7-8.

⁴² *Інтерпретації*, 179.

⁴³ Тамтєж, 180.

⁴⁴ Тамтєж, 186.

з гексаметрами [...], ні анапестами, ні амфібрахами і т. п. чужинецькими штучками ані не присягай! [...] Треба нам вже раз сю правду знати, що Шевченкові поезії геть без виїмки можна читати лише після народних ритмів; вони уложені або в коломийковім, або шумковім, або колядковім, або веснянковім, або в ритмі пісень весільних, обжинкових і т.д.»⁴⁵

Z výše uvedeného náčrtu vyplýva, že konflikt „svůj“ – „cizí“ rozhodujícím způsobem formuje Stockého literárněvědné práce. Na jednu stranu jej můžeme považovat za svazující (to je zvláště patrné například v jeho velmi detailních analýzách formální stránky Ševčenkovy poezie, kde je jeho argumentace nekriticky ovlivněna až programovým odmítáním západních vlivů), na druhou stranu se jedná o jeden z důležitých klíčů otevírajících podstatu Ševčenkovy poezie, což je umocněno i tím, že Stockýj nevidí tento konflikt pouze jako ostrý antagonismus, ale jako komplikované vzájemné působení prvků „svého“ a „cizího“, což umožňuje vytvořit velmi rozsáhlou „databázi“ variant, variací a podob tohoto základního konfliktu. Přestože nemůže být pochybností o tom, že pro Stockého byl ideový a buditecký náboj Ševčenkovy poezie více než rozhodující, přestože se na některých místech setkáme s přehnanou idealizací a s přeceňováním role Ševčenka a jeho tvorby, nelze Stockému odepřít schopnost intuitivně uchopit vnitřní napětí a dynamiku Ševčenkovy poezie, postihnout podstatu zdánlivých paradoxů a protikladů a jednotnou myšlenku, jakousi „nestálou“ harmonii, jediné rezonující Slovo Ševčenkova génia.⁴⁶

⁴⁵ Tamtéž, 180.

⁴⁶ Při analýze Stockého literárněvědných studií je nezbytné odpoutat se od zmíněných pasáží združňujících Ševčenkovu buditeckou, apelativní funkci a zaměřit se i na jiné složky. V takovém případě nám bude umožněno spatřit i mnohé velmi moderní Stockého postřehy, které se ve své podstatě příliš neliší například od některých myšlenek G. Grabowicze, formulovaných (samozřejmě důsledněji, systematictěji a metodologicky ukotveněji) mnohem později. Za všechny zmiňme alespoň Stockého a Grabowiczovo „souznění“ při analýzách Ševčenkových historických poém. Základní jsou v tomto ohledu Stockého úvahy o „nedůležitosti“ historické pravdy u Ševčenka (*Інтерпретації*, 34, 48; srov. Грабович, Г., *Шевченко як міфотворець*, Київ 1991, 23-52). Z dalších paralel zmiňme například pojetí celistvosti Ševčenkova díla, nemožnost interpretovat jednotlivé básně vyděleně z celé struktury díla. Zde bych pro srovnání uvedla paralelně Stockého postřeh: «Так робити не можна, щоб із поодиноких слів і фраз Шевченка вилущувати такі сензації, бо це значить за деревами не бачити ліса. Щоби видати якийсь суд, щоби до якоїсь думки критично поставитися, перш усього треба старатися пізнати її з усіх боків. Кожне слово, кожна думку Шевченка мусимо старатися порозуміти в звязку з висловлюваними ним думками про якусь річ не тільки в часах написання його поеми, але і раніше і пізніше.» (Смаль-Стоцький, С., *Причинки до зрозуміння Шевченкових поем*, Прага 1929, 42) a Grabowiczovo: «головним об'єктом [...] аналізу мають бути не самі символи, а відносини між ними й структури, що їх визначають. Перефразовуючи Тернера, наше завдання – не оглянути окремі дерева, а накреслити карту символічного лісу» (Грабович, Г., *Шевченко як міфотворець*, Київ 1991, 175).

ABSTRACT

The Conflict of „One's Own“ and „the Other“ as Both the Object of Interpretation and Part of Interpretation Method in Stepan Smal-Stotskyi's Studies of Taras Shevchenko

Tereza Khlaniova

Stepan Smal-Stotskyi's studies of Taras Shevchenko's poetry reveal their common denominator: the distinct conflict of „one's own“ and the „other“. This conflict can be traced in two different forms. First, it becomes the object of interpretation, in other words a layer in Taras Shevchenko's poetry noticed by Stepan Smal-Stotskyi and pursued in some of his literary essays. Stepan Smal-Stotskyi points out numerous embodiments of this conflict (e.g. Cossack element as the representative of „one's own“ and „Moscow“ and its power as the representative of „the other“; factors influencing the decay or „flowering“ of the national organism). Second, the conflict becomes a part of the interpretation method (seen for example in the denial of foreign influence on Shevchenko's poetry). The article attempts to characterize the two variants of the conflict as the unifying element which anchors Stepan Smal-Stotskyi's various interpretation strategies.

Key words: Taras Shevchenko, Stepan Smal-Stotskyi, Ukrainian poetry, interpretation, the conflict of „one's own“ and „the other“

як міфотворець, Київ 1991, 21). Jen pro doplnění, v kontextu výše zmíněných srovnání vyznívá Grabowiczova kritika Stockého poněkud nespravedlivě (viz Grabowiczův výrok o „primitivní úrovni argumentů Smal-Stockého“ (Грабович, Г., *Шевченко як міфотворець*, Київ 1991, 175).

Сергей Скорвид

ЧЕШСКИЕ ЯЗЫКОВЫЕ ОСТРОВА В РОССИИ –
ВЕТКИ ИСТОРИИ И ЭТНИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ

Чешские поселения на территории давней Российской империи были предметом внимания целого ряда историков, этнографов и других ученых: чешских, российских, украинских, а в последнее время и белорусских. Между тем чешские говоры, возникшие в этих анклавах и отчасти сохранившиеся по настоящее время, до сих пор недостаточно описаны. Относительно подробно освещен пока лишь диалект волынских чехов. Одну из его манифестаций, говор села Малая Зубовщина Коростенского района Житомирской области Украины, охарактеризовала в общих чертах еще З. И. Мячина в 1960-70-е годы.¹ После массового возвращения в начале 1990-х годов остатков чешского населения этих мест, оказавшихся в зоне Чернобыльской катастрофы, на историческую родину данный диалект, видимо, перестал активно функционировать в ареале, где он сформировался как переселенческий, в связи с чем работу по его описанию продолжили уже исключительно на базе изучения речи реэмигрантов и некоторых их хроникальных материалов чешские языковеды Я. Янчакова и П. Янчак, а вслед за ними – в ином, социолингвистическом аспекте – С. Чмейркова.² При этом, рассматривая говоры всего двух населенных пунктов на Житомирщине

(С. Чмейркова – только Малой Зубовщины, Я. Янчакова и П. Янчак – также обладавший своими особенностями говор соседнего села Малиновки), названные авторы нередко определяют реконструируемый ими идиом как «украинский чешский» (*ukrajinská čeština*) или «язык/речь украинских чехов». Поскольку, однако, другие чешские говоры на Украине лингвистически не исследованы – хотя на основании исторических свидетельств и знакомства с образцами записей некоторых из них³ можно утверждать, что эти идиомы в конечном счете возводятся к северо-восточному чешскому диалекту,⁴ – приходится признать, что исчерпывающей картины «украинского чешского» мы на сегодняшний день не имеем.

В 2009-2013 годах рабочая группа Российского государственного гуманитарного университета во главе с автором данной статьи занималась полевым исследованием двух чешских говоров в России: на Северном Кавказе – на территории Краснодарского края, в селах Кирилловка (и соседних с ней) и Варваровка, входящих соответственно в состав муниципальных образований Новороссийск и Анапа, и в Западной Сибири – в деревнях Репинка, Новоградка и Воскресенка Калачинского района Омской области. Опрос информантов проводился в жанре нарративного интервью, как его вслед за Ф. Шютце

¹ См. Мячина, З. И., *Очерк языка чешского говора села Малая Зубовщина на Украине*. Автореферат... канд. филол. наук. Ин-т языкознания АН БССР, Минск 1974. Диссертации предшествовал ряд статей автора о фонетических и морфологических особенностях данного говора с образцами текстов.

² См. особенно: Jančáková, J. – Jančák, P., *Mluva českých reemigrantů z Ukrajiny*, Praha 2004; Чмейркова, С., Они наши или чужие? О репатриации волынских чехов, in: *Глобализация – этнизация: этнокультурные и этноязыковые процессы*. Отв. ред. Г. П. Нешименко, Москва 2006, кн. 2, 3-29.

³ Ряд аудиозаписей речи волынских и других украинских чехов размещен на сайте архива Paměť národa ([online: <<http://www.pametnaroda.cz/category/detail/id/64>>]); 45 страниц записей спонтанной чешской речи жителей села Новгородковка Мелитопольского района Запорожской области (до 1946 г. – Чехоград) с описанием их говора на 30 страницах содержит дипломная работа Муххайлова, К., *Mluva Čechů v Čechohradě na Ukrajině a její vztah k východnímu českému nářečí*. Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, Brno 2006. В январе 2014 г. свои аудиозаписи из Чехограда и села Веселиновка Березовского района Одесской области любезно предоставила нам корреспондент Чешского радио Милена Штрафелдова (некоторые другие записи с Украины звучали в ее радиорепортажах). Наконец в мае 2014 г. мы смогли составить собственное представление о речи чехов из Чехограда/Мелитополя, а также из Крыма (Симферополь и село Лобаново – ранее Богемка – Джанкойского района), взяв интервью у крымских гостей ежегодных Дней чешской культуры в Новороссийске.

⁴ Выходцами из Восточной Чехии, видимо, были в основном и колонисты, поселившиеся в 1862 г. на территории Белоруссии. «Наиболее распространенными фамилиями в этих чешских колониях были: Протывенски, Тихи, Старек, Воженилек...», – сообщается в публикации Филюта, Н. М., Чешский и словацкий этносы в истории Беларуси (XIX – начало XXI в.), in: *Этнокультурное развитие Беларуси в XIX – начале XXI в.: материалы международной научно-практической конференции*, Минск 2011, 219-223. Показательны данные сайта <http://www.kdejsme.cz/> о распространении последней из этих фамилий в современной Чехии: из 384 ее носителей большинство распределено между городами Пардубице – 69, Градец Кралове – 41, Хрудим – 30 (не считая Праги). В городе Пршелоуч Пардубицкого края живет еще 9 носителей этой фамилии и двое Протывенских (из троих на территории ЧР).

определила С. Чмейркова.⁵ Собранный материал, результаты обработки которого нашли отражение в ряде наших публикаций,⁶ позволяет достаточно полно охарактеризовать оба эти идиома, которые, по всей видимости, являются единственными сохранившимися поныне островными чешскими говорами к востоку от территории Украины. Вместе с тем в истории их формирования все еще остается немало «белых пятен», на которых мы хотели бы сосредоточиться.

Чешские колонии на Северном Кавказе, на территории Черноморского округа и Кубанской области Российской империи, возникали со второй половины 1860-х годов в связи с потребностью освоения земель, обезлюдивших после Кавказской войны. В период с 1868 по 1900 год здесь было образовано полтора десятка чешских и смешанных чешско-русских поселений: Георгиевские хутора (современная Анастасиевка) в горах за Гуапсе, Варваровка и Павловка под Анапой, Кирилловка, Мефодиевка, Владимировка, Борисовка, Глебовка, позже Гайдук под Новороссийском, Адербиевка, Текос и Тешевс возле Геленджика, хутора Дукмасов, Средний и Мамацев (последний сейчас находится в Республике Адыгея).⁷ В наши дни лишь два из них, Кирилловка и Варваровка (вместе с Павловкой, слившейся с ней в 1960-е годы), остаются местами компактного проживания потомков чешских переселенцев того времени, не утративших свой говор. Активных носителей этого говора в Кирилловке и Варваровке, включая переехавших на постоянное жительство в соседние населенные пункты, по нашим оценкам, порядка 50 человек, в основном 1920-30-х годов рождения. Откуда переселились в эти края их предки?

⁵ Чмейркова, С., Они наши или чужие? О репатриации волынских чехов, in: *Глобализация – этнизация: этнокультурные и этноязыковые процессы*. Отв. ред. Г. П. Нешименко, Москва 2006, кн. 2, 6-7.

⁶ Скорвид, С. С. – Третьякова, И. В., «Тут жил Кирилл, а там – Мефодий...», или Чехи под Новороссийском, in: *Язык, сознание, коммуникация* 38 (2009), Москва, 40-54; Скорвид, С. С. – Поляков, Д. К., О проницаемости грамматической системы в ситуации межъязыковой интерференции в говоре потомков чешских переселенцев на Северном Кавказе, in: *Исследования по славянской диалектологии* 16 (2013), Москва, 305-337; Скорвид, С. С., Говор потомков чешских переселенцев на Северном Кавказе как пример лингвоареального дрейфа, in: *Славянское языкознание. XV Международный съезд славистов. Минск, 2013. Доклады российской делегации*, Москва 2013, 554-568; Скорвид, С. С., Говор чехов Среднего Прииртышья: генезис и своеобразие. *Вестник Омского университета* 69 (2013), № 3, 129-135; Скорвид, С. С., Чешские переселенческие говоры на Северном Кавказе и в Западной Сибири. *Славяноведение* 2014, № 1, 44-58; Скорвид, С. С., О вариативности фамильных именованных потомков чешских переселенцев на Северном Кавказе и в Западной Сибири. *Вопросы ономастики* 16 (2014), № 1, 63-74.

⁷ См. Пукиш, В., *Чехи Северного Кавказа: годы и судьбы. 1868-2010*, Ростов-на-Дону 2010, 8.

Карел Хотек, первым из чешских исследователей посетивший в 1910 году колонии земляков в тогдашнем Новороссийском уезде (он называет деревни Кирилловка, Глебовка и Владимировка, всего же в Черноморском округе насчитывает 8 чешских поселений), писал: „Čechové tito usadili se tu prostřednictvím českého úředníka v Novorossijsku, jemuž bylo svěřeno kolonisování okolní hornaté krajiny. Nejstarší osadníci jsou zde od let šedesátých a poslední koncem sedmdesátých. Vesměs jsou původu jihočeského, z okolí Budějovic a Písku.“⁸ Информацию Хотека о заселении чехами этого края постарался уточнить и дополнить Ян Ауэрган, побывавший в Кирилловке, Мефодиевке и Владимировке тремя годами позже: „Založení těchto vesnic spadá do let 1869 až asi 1878 [...] Náhodou jmenován byl roku 1867 agronomem černomořského okruhu Čech, Bedřich Heyduk, bratr básníka Heyduka, výtečný odborník, vážený ruskými úřady pro své vědomosti a zkušenosti. Zvláště náčelník černomořského okruhu generál D. V. Pilenko, vážil si Heyduka velice. Heyduk poradil mu, aby některé kraje osídleny byly Čechy.“⁹ Видимо, под «чешским служащим в Новороссийске» у Хотека и подразумевался Бедржих (Фридрих, Федор) Гейдук, сыном которого, „ranem hospodářským radou Jaroslavem Feodorovičem [так! – прим. авт.] Heydukem“, и другими, не названными земляками в Новороссийске и окрестностях¹⁰ Яну Ауэргану было сообщено немало новых сведений. Вероятно, опираясь на эти данные, он значительно расширил – в основном в восточном направлении – географию районов, из которых чешские крестьяне переселялись на Кавказ: „Nejvíce vystěhovalců přijelo z jižních Čech z Budějovicka, Písecka a Tábořska, mnozí byli však také z Chrudimska, Vysokomýtska, Čáslavska, Královéhradecka i odjinud.“¹¹ Наконец, внук Б. Гейдука в письме Новороссийскому историческому музею от 12.06.1972 г., фрагмент которого приводит в своей монографии В. Пукиш, указывал, что «в пяти больших чешских деревнях – Глебовке, Кирилловке, Мефодиевке, Владимировке и Варваровке, основанных по инициативе его деда, – поселились выходцы из Скутецкого и Глинецкого округов».¹² Все это дало автору монографии почву для таких допущений:

«Обращает на себя внимание, что многие чехи переезжали на Кавказ из областей, имевших какое-либо отношение к семье Гейдуков. Так, замок Рыхм-бурк-у-Скутче, где родился Б. Гейдук, расположен между Хрудимом, Высоким

⁸ Chotek, K., Čechové na Kavkaze. *Národopisný Věstník Československý* 1910, č. V, 202.

⁹ Auerhan, J., *České osady na Volyni, na Krymu a na Kavkaze*, Praha 1920, 53.

¹⁰ Там же, 52.

¹¹ Там же, 54.

¹² Пукиш, В., *Чехи Северного Кавказа: годы и судьбы. 1868-2010*, Ростов-на-Дону 2010, 27.

Мытом и Глинском. Что же касается Южной Чехии, откуда также прибывали переселенцы на Кавказ, то в гг. Млада Вожице, Табор и Писек жили братья Б. Гейдука Франтишек и Адольф. Это дает основания предположить, что Гейдуки развернули широкую агитацию по переселению на Кавказ среди своих ближайших земляков. Однако Б. Гейдук агитировал переселяться на Кавказ даже тех чехов, которые к тому времени жили в Крыму. Процитируем дело *О прибывших в Крым чехах* от 21 июня 1868 г., хранящееся в Государственном архиве Автономной Республики Крым: «Скоро в Симферополе будет проездом чех из Черноморского округа (служащий, агроном) Гейдук. Он объяснит многим переселенцам положение о заселении Черноморского округа. Кроме всего, несколько семейств чехов, находившихся в Симферополе, изъявили желание поселиться в Новороссийске. Чехам было разрешено по нескольким семей переселяться через Керчь и Тамань (с сохранением повозок и рабочего скота...»¹³

Реальную роль Бедржиха Гейдука, основоположника современного виноделия на Черноморском побережье Северного Кавказа, в чешской крестьянской колонизации этих территорий в наши дни уже трудно установить. Представляется, однако, невероятным, чтобы он, с 1864 года работавший в Российской империи (в Харькове, затем в Полтаве), агитировал земляков в местах своего рождения переселяться в район Новороссийска и Анапы. Едва ли занимался этим и его брат, поэт Адольф Гейдук, в 1860-1899 годах учительствовавший в гимназии в Писеке, который только в 1884 году навещил Бедржиха в Новороссийске и год спустя издал навеянный этой поездкой цикл *Из путешествия на Кавказ (Z prouti na Kavkaz)*. Остается добавить лишь, что в семейных воспоминаниях представителей старшего поколения нынешних северокавказских чехов о переселении их предков не фигурирует ни одна из названных выше местностей на северо-востоке Чехии; напротив, как сообщается в монографии В. Пукиша и на сайте архива *Paměť národa*,¹⁴ в связи с историей заселения Варваровки/Павловки упоминаются районы западночешских городов Клатовы и Сушице, наши же информанты в Кирилловке чаще всего называют окрестности города Ческе-Будеёвице (Писек и Табор в их рассказах не встречаются).

Так, Мария Владимировна Сисель (*Sysel*, по мужу Чехова – *Čechová*),¹⁵ родившаяся в 1925 году в Борисовке, на вопрос, откуда родом ее предки, отвечает:

¹³ Там же, 28.

¹⁴ Там же; [online: <<http://www.pametnaroda.cz/story/svec-vaclav-janovic-1917-456>>].

¹⁵ Ровесник в Кирилловке называет ее по-южночешски *Mán'a Sislu* и *Mán'a Čechú*, уточняя: *má familiji Čech*.

„S Českejch Buďejic. [...] Ne s celejch Českejch Buďejic, a něhd'e tam ... já si to nepamatuju ... nu, babička to viprávjela, babička, a praďedoušek i prababička přijeli. To bil rok tisíc vosum set šedesát pátej nebo šedesát šístej, šedesát sídmej, vot f tuhletich rokáh bilo.“ Причины переселения чехов и их путь она описывает так: „A ten čas akorát fšeckích i s Čech, i Němci, fšeckí zasílali sem do Ruska d'elat, protože lidí málo bilo, a pola hodně, i nado bilo do... jako do Krimu [...] sázat vin'ice. Tak jeli jako do toho Maďarska i sem na Rusko, na hran'ici polskou, přes Karpáti i sem aš do toho ... přijeli do Krimu. A do Krimu přijeli – a tam už bili Tatari ... jak ten ešče [...] náš Suvorof, vot ... jak vihnal tech Tatarú ... těch Turkú, a zvonali jen 'Tatari, a 'Tatari už načali tam vin'ice d'elat, fšecker – že tadi ne, nesmí d'elat vin'ici, teť jenom na Kafkas sem jet.“ И в другом интервью: „a mn'eli bričku a dvje pari kon'í [...] tak jeli aš sem do toho ... přijeli do Novorosijska ... nu dávali tam ... hnet Methodejka, je Methodejka, tam dávali ... nu tam že jako hori, nejsou lesa – a tadi že sou lesa, tak jako tadi dali jim, nu i d'edoušek, praďedoušek jako můj, ten jako vibral si jako místo.“

При всей наивности и сбивчивости этого повествования, как и несколько неточной датировке событий, в нем обращает внимание переключка с процитированным выше документом из крымского архива и вообще «фоновое» знакомство рассказчицы с обстоятельствами чешской колонизации Крыма, о которых она не могла узнать из литературы.¹⁶ Известно, однако, что в Крыму уже с начала 1860-х годов селились выходцы из северо-восточных областей Чехии (что подтверждает и речь их современных потомков, как будет показано ниже); между тем М. В. Сисель хотя и утверждает, что ее прадед „bil aš nehde s polskejch hran'ic“, но служил на юге Чехии конюхом у отца прабабки недалеко от города, название которого она произносит точно так же, как его коренные жители: „Buďejice“. Южночешские диалектные черты отчетливо проступают и в речи остальных наших информантов, в том числе тех немногих, которые связывают свои корни с Моравией. Например, Мария Владиславовна Коваль из Кирилловки (родившаяся в 1935 году в Варваровке) сообщает: „přijeli sme jako z Brna¹⁷ ... prababička přijela votad ze svojí simjón“, а фамилия этой прабабушки,

¹⁶ См., например, Auerhan, J., *České osady na Volyni, na Krymu a na Kavkaze*, Praha 1920, 41-42.

¹⁷ Также в опирающихся на устные рассказы материалах о возникновении села Текос близ Геленджика (см., например, Пукиш, В., *Чехи Северного Кавказа: годы и судьбы. 1868-2010*, Ростов-на-Дону 2010, 32) бытует аналогичная версия о моравском происхождении ее основателей – чехов и, что совершенно невероятно, поляков «из Бырна», как сообщила уроженка Текоса А. И. Петина (в девичестве Малиборская, 1932 г. р.) в личной беседе А. Платоновой, внучке текосского поляка Франца Маркса и чешки Анны Кучеры, в 1933 г. в ходе кампании раскулачивания сосланных в Сибирь. Так как после трагических событий 1930-х годов

как и девичья фамилия нашей собеседницы, была, по ее словам, „Hrachů“.¹⁸ Рассказ М. В. Коваль о пути ее предков на Кавказ не содержит таких географических и исторических подробностей, как описание М. В. Сисель, однако имеет некоторые точки соприкосновения с ним и в еще большей степени с описаниями других информантов: „a jeli votát celej rók, na ... na volách, na kravách ... krávu podojí, pojí a jedou dál [...] přijeli – tadi jim slibovali zlatí hori, a von’i přijeli do lesa, n’ihde n’ic ... vikopali si z’eml’áněčku, tam (u) tej z’eml’áněčk’e i žíli.“

В рассказах Владислава Павловича Кабрды (1931 г. р.) Моравия выступает скорее как фольклорный образ. Так, он убежден, что его дед был „s Moravi, jo ... von ešče spíval písn’ičku [...] Šavlenka broušená na obje dvje strani, ona mn’e viseká z Uhr do Moravi“, но при этом не знает, что такое Uhry, да и Моравию представляет себе расплывчато как некий легендарный край, сопрягающийся с Чехией. Совсем недавно его дочь И. Третьякова выяснила, что его дед родился в 1852 году в местечке Ямы у города Ждяр-над-Сазавоу на Высочине, которая действительно связывает юго-восток Чехии с юго-западом Моравии, однако историю переселения семьи деда на Кавказ В. П. Кабрда излагает на диалекте с типично южночешскими – не моравскими – чертами, такими как фразовый перенос ударения на предпоследний слог в форме *vodve’zli*, спирализация начального согласного в местоимении *hdo* и др., но также с русским гласным [ы] после губного согласного и множеством морфосинтаксических русизмов: „Dědouška votteť vodve’zli – jemu byl rok.¹⁹ Cestu mn’eli modz dlouhou, to nen’i jako teť, že možno sem i za rok přiject. Dřív ... přes potok mosti nebili. To nado bilo ... jeli – krávama táhli vús ten, kráva ... hdo tág, hdo voslíčka mn’el, hdo kon’ička mn’el, hdo co. Jedou, jedou – nu, pješki dou. Pjekní místo si našli, zastavili se, vikopali si z’iml’ánki, skopali zém, požíli tam, ponasázeli si, co chteli – i zas se sebrali i zaz do cesti ... Jeli sem aš tři roki. Jeli s Čech, s Moravi sem.“

Приведем для сравнения фрагмент рассказа Евгении Тимофеевны Ружечко (1926 г. р., чешское имя Воžена, девичья фамилия Ясан – Jasan[ová]), в котором Моравия не упоминается: „jak naše rodiče viprávjeli trošku, neco si pomatujem ... jak von’i sem přijeli a jak se tadi rospoložili, jak tadi visekávali lés a stavjeli si ti palátki, a pak ... a diť von’i sem přijížděli na furách, na kon’ích, s Čech jeli, aha ... nu

чешская речь в Текосе перестала звучать, эта версия уже не поддается лингвистической проверке.

¹⁸ В русскоязычном дискурсе в Кирилловке эту нашу информантку с украинской (по мужу) фамилией часто называют по-южночешски «тетя Маша Ковалью».

¹⁹ В. П. Кабрда полагает, что его предки переселились в Россию еще в 1850-е годы, что не подтверждается фактами: как стало известно из книги записей о рождении в Ямах, последний ребенок – дочь – в семье родителей его деда появился на свет еще здесь в 1868 году.

a potom už si sem vzali sví ... jak se říká, rodinu po česki, jo...“ Как нетрудно видеть, все эти истории с вариациями повторяются; по существу перед нами предстают различные версии в значительной мере мифологизированного сюжета, впрочем, не лишённые и известной исторической пододелки. Местами они поразительным образом напоминают описание одного из путей переезда (восточно) чешских колонистов в Крым, которое в 1910 году приводил, явно также опираясь на имевшие уже фольклорный характер устные рассказы, уроженец Чехограда, впоследствии баптистский проповедник Ян (Иван Васильевич) Непраш:

„Na jaře [1862] začalo hnutí. Několik rodin se dalo přes Černovice, hlavní město Bukoviny. Bídna cesta to byla. Trvala celých osm týdnů. Malé vozíky, tažené zřídka koníkem, většinou však buď psy anebo samými hospodáři, převážely většinou jen to nejpotřebnější, sami však cestující prodělali celou tu cestu pěšky. Z Černovic se dali rovnou cestou na Cherson, potom přes Dněpr na jih, až dosáhli svého cíle – hlavního města krymského Simferopolu.“²⁰ Объяснимы ли эти совпадения не только – безусловно действующими здесь – законами фольклорного жанра?

Прежде всего, следует считать установленным, что в районы Новороссийска и Анапы переселялись преимущественно выходцы из южных и западных областей Чехии, историческую связь с которыми отражают как семейные воспоминания большинства их современных потомков, так и особенности местного, бесспорно юго-западночешского по происхождению, говора. Возможно, позже к ним присоединялись другие группы чешских колонистов из числа тех, которые, начиная с 1862 года, двигались через юг Украины в Крым, откуда часть их перебралась под Мелитополь и в 1869 году основала поселение Чехоград. Во всяком случае, Ян Непраш в 1910 году писал: „Osada Čechograd má dnes 102 dvory a 575 obyvatelů. Asi 50 rodin se již vystěhovalo do Ameriky, na

²⁰ Nepraš, J., Čechové na Krymu i osada Čechograd. *Informační věstník občanského sdružení EXULANT* 25 (2008), č. 1, 12. Это описание, по первоисточнику 1910 года, повторяет и Auerhan, J., *České osady na Volyni, na Krymu a na Kavkaze*, Praha 1920, 42. Второй очерченный обоими авторами путь передвижения чешских колонистов в Крым, из венгерского в то время города Базиаш на пароходах по Дунаю, а затем по Черному морю до Одессы и далее, который – с продолжением до Новороссийска – Э. Д. Валечка в брошюре 1871 года рекомендовал также желающим переселиться на Кавказ (см. Пукиш, В., *Чехи Северного Кавказа: годы и судьбы. 1868-2010*, Ростов-на-Дону 2010, 22), в устных рассказах наших информантов никакого отражения не находит. Распространенная в литературе версия о прибытии первых 360 (!) семей чешских поселенцев в Новороссийск в 1859 году пароходами из Одессы также пока документально не подтверждена.

Kavkaz a v posledním čase i na Sibiř.²¹ Вероятно, притоком на Кавказ некоторых переселенцев с территории Крыма и Украины можно объяснить появление на старых чешских кладбищах во Владимировке и Глебовке надгробий с протестантским символом чаши (чехи Северного Кавказа являлись преимущественно католиками, тогда как в Таврической губернии, по данным Всеобщей переписи населения Российской империи 1897 года, среди чехов насчитывалось 97 протестантов;²² еще большей была их доля на юге Украины и на Волыни). Вот как прокомментировал автору данной статьи снимок одного из таких надгробий известный исследователь чешских эмигрантских евангелических общин в Польше, на Украине и в России Александр Дрбал в частном письме от 29.06.2013 г.: „Když jsem uviděl fotografii náhrobku Matěje Hájka, tak jsem si vzpomněl, že Hájkovi byla známá evangelická rodina na jižní Ukrajině, navíc spojena příbuzenskými vztahy s rodinou mé manželky z otcovy strany (Kulhaví). Kromě toho pradědeček mé manželky z matčiny strany Vilém Matějka také žil na Kavkaze, kam přišel s rodinou z Krymu, ale pak se vrátil na jižní Ukrajinu. Je možné, že tyto rodiny tam byly spolu, neboť čeští evangelíci se vždy stěhovali skupinami.“

В то же время чешские переселенцы в Крыму, в Чехограде и далее на Украине, включая волыньских чехов, были в основном выходцами из Северо-Восточной Чехии; в Таврической губернии, согласно данным Непраша и Ауэргана, поселялись чехи „z okresů ústeckého, litomyšlského, vysokomýtského, rychnovského a lanškrounského“.²³ Однако на общем юго-западнечешском характере говора чехов в Черноморском округе пополнение их числа носителями первоначально восточнечешских говоров, если таковое имело место, сколько-нибудь заметным образом не отразилось.

Как ни трудно пытаться реконструировать исходное состояние того или иного переселенческого диалекта на основании современных записей речи носителей говора-преемника, можно утверждать, что в северокавказском чешском (СКЧ) не получили распространения особенности, характерные для генетически северо-восточнечешских говоров Крыма, Чехограда (и вообще Украины), а также Западной Сибири, такие как: дифтонгизация в случаях типа *cejítit* и в лексеме *zejma* (в СКЧ *cítit*, *zima*), краткость гласных в глагольных формах *mn'et*, *možete* и в суффиксах существительных типа *tatínek* (в СКЧ *mít*, *můžete*,

tatínek), утрата *v* перед *i* с сопутствующими изменениями в глаголе *pojdat* (и в форме *neim*), а также в окончании форм дательного и местного падежей единственного числа существительных мужского рода типа *dědečkej* (в СКЧ скорее *poudat*, *nevím/nevím*, *dědouškovi* и даже *dědouškovu*), диссимилятивные явления в случаях типа *portle* (из *portrét*) ‘фотография’, *písmička* (в СКЧ *písn'ička*), инфинитивы *dit*, *najdit* (в СКЧ /j/it, *najít*), формы творительного падежа единственного числа существительных мужского рода на *-a* типа *Frantem* (в СКЧ *Frantou*) и т.д. Говорящие на СКЧ, несмотря на возможный приток новых поселенцев не южночешского происхождения, сохранили семейно-притяжательные формы на *-ú/-u*, выступающие также в роли внутриобщинных фамилий лиц обоего пола и названий семьи ([*babička*] *Hrachú*; *já vím, že Kabrdu sou takoví*), которые в наши дни фиксируются как господствующий тип на относительно небольшой территории между городами Прахатице, Страконице, Табор и Йиндржихув Градец²⁴ (в говорах чехов в Крыму, Чехограде и других генетически восточнечешских подобных формах – только мужского рода единственного числа), как и юго-западнечешские застывшие формы притяжательных прилагательных на *-ovo/-ino* (*tatínkovo tamka*, *tamkino tamka*). Правда, некоторые явления, отмечаемые в СКЧ, присущи скорее северо-восточным чешским говорам, чем юго-западным: это, во-первых, образование всех форм множественного числа одушевленных существительных от основы с чередованием (*mn'el tři kluci*, *deset pěknejch klucí*, *zas ke klucím* и т.д.), которое, впрочем, связано с общим разрушением плана выражения одушевленности существительных во множественном числе во всех чешских переселенческих говорах от Волыни до Сибири, и, во-вторых, частое губно-губное произношение согласного *v*, а соответственно и отождествление его с неслоговым *u* в дифтонгах, что засвидетельствовано уже в старой надгробной надписи на кладбище во Владимировке: „Zde otroposuvaji Anton Nemec ze zvoji manzelkovy Mariy a ze zvoji rodiny.“ Поскольку, однако, такая реализация *v* имеет явные украинские параллели и наблюдается также в русской речи носителей СКЧ, это явление, несомненно, развилось в результате давних контактов их говора с бытовавшим на Черноморском побережье и на Кубани смешанным украинско-южнорусским идиомом, известным под названием «балачка». В других же рассматриваемых нами чешских переселенческих говорах губно-губное произношение *v* следует считать исконной северо-восточнечешской диалектной чертой, сохраненной

²¹ Nepraš, J., Čechové na Krymu i osada Čechograd. *Informační věstník občanského sdružení EXULANT* 25 (2008), č. 1, 14.

²² Суханек, А., Языковая ситуация в чешских поселениях в Крыму, in: *Русская филология. Сборник научных работ молодых филологов*. Ред. Т. Гузаиров и др., Тарту 2013, 388-391.

²³ Auerhan, J., *České osady na Volyni, na Krymu a na Kavkaze*, Praha 1920, 41.

²⁴ Balhar, J. et al. (ed.), *Český jazykový atlas* 4, Praha 2002, 330, mapa č. 222.

в благоприятствующих этому условиях воздействия украинской или украинизированной языковой среды.²⁵

Итак, в целом, хотя юго-западночешский генезис СКЧ не вызывает сомнений, на этот идиом, видимо, можно распространить вывод Я. Янчаковой и П. Янчака, сделанный ими в отношении генетически северо-восточночешского вольнского говора сел Малая Зубовщина и Малиновка на Житомирщине: „Do zmíněných obcí přicházeli zajisté i emigranti z jiných míst v Čechách (a v jednotlivých případech i z Moravy) a mluva v osídlovaných obcích nebyla tedy původně jednotná. Teprve v průběhu dalšího vývoje, soužitím v izolaci, docházelo k vnitřnímu vyrovnávání individuálních rozdílů a vývoj dospěl k vcelku jednotnému úzu, utváření dominantní složkou kolonizace.“²⁶

Иной характер имеет говор потомков чешских переселенцев в Западной Сибири, проживающих в деревнях Репинка, Новоградка и Воскресенка в составе Репинского сельского поселения Калачинского района Омской области и в самом городе Омске. В терминологии, выработанной в рамках немецкой переселенческой диалектологии в СССР, этот чешский идиом относится не к «говорам метрополий» (Mutterkolonien), а к «говорам выселков» (Tochterkolonien), которые, как писал В. М. Жирмунский, «происходят от [...] диалектов соответствующих метрополий и в первую очередь должны быть сопоставлены именно с ними».²⁷ Что, однако, следует считать метрополией для названной колонии в Среднем Прииртышье?

По-видимому, первым из чешских авторов о ее существовании упомянул в 1925 году Станислав Клима: „Blíže města Omska založili si vystěhovalci z Čechohradu na Krymu [так! – прим. авт.] obec Novohrad (100 Čechů)“.²⁸ Все три деревни названы в коллективной монографии 2003 года о репатриации чехов из Казахстана (со ссылкой на информацию служившего в 1990-х годах в Омске словацкого священника П. Ондика). Об истории и современном состоянии этой общины здесь сказано: „Krajané do této oblasti přišli na počátku dvacátého století, přibližně v roce 1903, patrně z Volyňské gubernie. V současné době jich

v těchto třech vesnicích žije 150-200 (asi 50 rodin).“²⁹ В начале 2000-х годов чехов из названных деревень интервьюировала – на русском языке – М. А. Харламова. На вопрос исследовательницы, откуда приехали их предки, они отвечали: «с-украины аткуда-то // худо жыли наверна да ховорят где-то ф-сыбири харашо жыть / земли многа / ну-и-так астались тут // здесь-вот дирэвня / здесь хахлы были чэхи-там // чэхи перэшли дальшэ / так абразавалась навахратка», но также: «отец з-бисарабии а-мать с-крыма / издалика / эта ф-читвёртом наверна не-е подождити ф-шыстом наверна или сидьмом ходах / так // давно».³⁰

Нами из 86 жителей Репинского сельского поселения, заявивших себя чехами в ходе переписи 2010 года, было опрошено 16 активных носителей местного чешского говора 1930-1950-х годов рождения. В качестве территории, откуда их предки прибыли в Сибирь, наши собеседники указывали не Украину вообще, а конкретно Запорожскую область и, еще точнее, Мелитопольщину. Например, Зинаида Васильевна Яндер (1938 г. р., Репинка): „nu i tadi potom [...] našim prádedam nařezávali zem, i vot von'i se fselali, fselali ... n'ákí bili na Ukrajin'e a n'ákí v Záporo-... nu to je z Záporožja popříjžděli;“ Мария Иосифовна Киселёва (урожд. Вондра, 1947 г. р., Новоградка): „i našli sme tu vesni'ci M'elitopol', hde vot naše žili rodiče, a [...] taki říkají ne M'elitopol'a Novohratka ... jak naše rodiče žili v Novohratce, tak i tam taki říkali Novohratka ... nu, meno vot takoví ma.“ Несомненно, речь идет об уже упоминавшемся селе Новгородковка, оно же Чехоград (последнее название также известно сибирским чехам). При этом информанты сообщали, что их „Novohratka je z dvanáctího roka / vesni'ice“, а само переселение произошло ранее, ср. русскоязычное высказывание Федора Антоновича Шиллера (внутриобщинное имя – Франта Ширел, 1938 г. р., Новоградка): «нашы кажда радители в-дивицот адиньцэтъм һаду приехали сюда / ани сразу [т. е. вначале] астановилис' в-ькьнешникьфском раёне [...] ф-плитнѣфке [...] а патом ани агуда прыйехали сюда в-васкрисенку / паселилис' сразу в-васкрисенке / в-васкрисенке ани нимноho пажьли / и чехов с-хахлами ни взяла дружба [...] сюда пирэйехали и тут° / аблюбовали места [...] атедз дивицот адиньцэтгоho хода / он здес' радилс' ужэ». Возможно, впрочем, что переезд первых поселенцев в Плетневку или Воскресенку имел место до 1911 года. Во всяком случае, Анастасия Андреевна Вондра (1937 г. р., Репинка) так рассказывает

²⁵ Ср. Чмейркова, С., Они наши или чужие? О репатриации вольнских чехов, in: *Глобализация – этнизация: этнокультурные и этноязыковые процессы*. Отв. ред. Г. П. Нешименко, Москва 2006, кн. 2, 22: «В результате контакта с украинской языковой средой северо-восточночешские диалектные фонетические и морфологические черты еще более усилились. И в украинском “v” тоже произносится как билабиальная [...]».

²⁶ Jančáková, J. – Jančák, P., *Mluva českých reemigrantů z Ukrajiny*, Praha 2004, 25.

²⁷ Жирмунский, В. М., Проблемы переселенческой диалектологии, in: *Избранные труды. Общее и германское языкознание*, Сост. В. М. Жирмунский, Ленинград 1976, 493-494.

²⁸ Klíma, S., *Čechové a Slováci za hranicemi*, Praha 1925, 142.

²⁹ Uherek, Z. et al., *Češi z Kazachstánu a jejich přesídlení do České republiky*, Praha 2003, 26.

³⁰ Харламова, М. А., Этническая самоидентификация и ее показатели в диалектном тексте. *Ученые записки Казанского государственного университета. Гуманитарные науки* 151, кн. 3, 2009, 282.

о родителях своей матери (с выразительным губно-губным $v > u$, в том числе на месте исторически твердого l): „von'i tadi jako poži 'li Uoskrese 'nce, nu tadi š ta Nouohratka ešče uesn'ice nebiua, a potom uje 'li ... pot Kaláčikem je Pletn'ova [...] uot, i uon'i přijeli jakejch rokách, jak uám říct ... babička biua tisíc uosum set vosumdesát vúsímím roku [...] a maminka biua tisíc devjet set pátím [...] maminka se rodiua f Pletn'o 'v'e.“

Крым и Бессарабия в наших записях не фигурируют, однако известно, что чешские поселения в Крыму были «метрополией» по отношению к Чехограду, который, в свою очередь, дал начало одному чешскому «выселку» в Бессарабии. Об этом селе, после 1912 года носившем название Голубое (ныне Хулубоя в Кагульском районе Молдовы), в Энциклопедическом словаре Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона, в статье об уездном городе Измаиле и Измаильском уезде, читаем: «с 1884 г. здесь поселились чехи, прибывшие частью из Чехограда (Мелитопольского у. Таврической губ.), частью из Зубовщины (Киевской губ.), и образовали в И. у. колонию Новоград».³¹ Совпадение этого топонима с одним из вариантов названия чешской деревни в Сибири (в рассказах наших информантов он тоже встречается), скорее всего, только типологическое; тем не менее существование родственных связей между бессарабскими и сибирскими чехами прослеживается – как ни парадоксально, через Казахстан. Авторы цитированной нами коллективной монографии сообщают, что в Западный Казахстан, вначале в город Актюбинск, переезжали чехи из Бессарабии и Чехограда, а в 1911 году ими было основано поселение Бородиновка, куда со временем прибывали также другие родственные им семьи, в том числе из-под Омска, и добавляют: „Během našeho výzkumu jsme se v Aktjubinsku setkali se ženou, narozenou v roce 1918 v Novohradce u Omska na Sibiři, která se s rodiči a sourozenci přestěhovala k příbuzným do Borodinovky v čase hladu v roce 1921 (její matka se posléze do Novohradky vrátila a tam i zemřela).“³² Все эти миграции начала XX века были связаны с политикой развития земледелия в восточных регионах Российской империи, проводившейся правительством П. А. Столыпина.

Среднеприуртышский чешский говор (СПЧ), как и говоры Крыма, Чехограда, или Новгородковки Запорожской области, а также других областей Украины, несомненно, имеет северо-восточночешское происхождение. Разделяя со всеми названными говорами отличительные особенности этой диалектной подгруппы в Чехии (которые мы в основном перечислили и проиллюстрировали

выше, стараясь показать на их фоне своеобразие северокавказского чешского говора), он тем не менее явно не вполне тождествен «говорам метрополии», если под таковыми в отношении СПЧ понимать «чехоградский» или «крымский чешский». Ввиду того, что чехоградский идиом описан пока только в первом приближении, а крымский совершенно не изучен, задача сопоставления СПЧ именно с ними на данном этапе не может быть решена в полной мере. Позволим себе лишь с осторожностью предположить, с одной стороны, что большая изолированность СПЧ в течение длительного времени могла способствовать лучшему сохранению в нем некоторых архаизмов, стиранившихся в «метрополии» (например, губно-губного u на месте твердого l или «трифтонга» в окончании дательного и местного падежей единственного числа существительных мужского рода типа *taťínko'i*), а с другой – что функционирование СПЧ в ином лингвоареальном контексте по сравнению с говором/говорами «метрополии» приводило к усилению различий между ними в области заимствуемой из языка окружения региональной лексики.

Так, интервьюируя информантов, мы интересовались, в частности, какие блюда были у чехов, на чем ездили в прежние времена и т.д. В разговоре о блюдах Раиса Андреевна Липа (1940 г. р., Новоградка) вспомнила: „nitik taki, todle to bilo českí jídlo, nitik ... nepamatujete, nevíte takoví, neučili? Kartoški ... tlučou i dají tam ešče mouku, abi se zapařil, a vmístě s etím, nu, na paru, mouku tam naspou i rozmíchaj to i na taliř rozmazujou, potom dávaj etot ... maslo toplo 'noje i posejpaj mak, s sachar'ym ...“ О средствах же передвижения Елена Викторовна Эйхгорн (1951 г. р., Репинка) сообщила: „i na vozejčkách jeli, i na štrašpankách, na čom n'è len“, а на просьбу уточнить последнее слово – „štras' ... trašpanka ... nu to je ... vozejček to je jak', dlouhej, a trašpanka, to je jak' dla dvouch“. Эти слова (и соответствующие понятия) знакомы также другим носителям СПЧ, тогда как опрошенная нами в 2014 году Людмила Петровна Вагнер, живущая в Симферополе (1950 г. р., из Мелитополя, корни в Новгородковке/Чехограде), их не опознала. Первое из них – старое чешское диалектное слово, известное в окрестностях городов Лигомишль, Поличка и других, этимология которого не до конца ясна,³³ а второе – германизм, где начало соотносится с нем. *Straße* ‘улица, дорога’, а конец с нем. *Bank* ‘лавка, скамья’, распространенный некогда в русском языке жителей Сибири в значении ‘пароконная бричка с деревянным кузовом для повозки зерна’.³⁴ В свою очередь, Л. П. Вагнер на наш вопрос, на

³¹ Брокгауз, Ф. А. – Ефрон, И. А. (изд.), *Энциклопедический словарь*, т. XIIа, Санкт-Петербург 1894, 851.

³² Uherek, Z. et al., *Češi z Kazachstánu a jejich přesídlení do České republiky*, Praha 2003, 24-26.

³³ Machek, V., *Několik názvů jídel, vážných i posměšných. Naše řeč* 29 (1945), č. 7-8, 156n.

³⁴ Осипов, Б. И. (ред.), *Словарь русских старожильческих говоров Среднего Приуртышья*. Дополнения 1, Омск 1998, 137.

чем у них ездили, ответила: „taťinek jezdil [...] na kon'i, na tej bestárce ... [...] bestárka, anebo bidárka ... [...] nu, bestárka to bila vélka, dlouhá, na štírech kolách, vepředu bil kún', a bidárka, to bila mali' nká, na dvouh kolách, vot, i tam sedelo dva človjeka.“ Оба слова – «бестарка» и «бидарка» – бытовали в южных областях европейской части России, в том числе на Кубани, однако северокавказские чехи знают их только пассивно. Как мы помним, их предки „mn'eli bričku“, „při-jížděli na furách“ и „krávama táhli vús“, в наши же дни „ešče sem jezdila autem ... nu eřim, maršrutkama“, а под старость – „já uř nemůžu ... na afto nemůžu zaleřt“ (М. В. Сисель).

В заключение мы хотели бы подчеркнуть, что в истории переселения чешских крестьян в Российскую империю во второй половине XIX века и их дальнейших перемещений по ее территории необходимо последовательнее разграничивать разные ветви (хотя они со временем могли частично пересекаться). Из них в России после дезинтеграции СССР остались представлены: а) изначально достаточно обособленная северокавказская (причерноморская) ветвь переселенцев 1860-х и позднейших годов из Южной или Юго-Западной Чехии и б) западносибирское отпочкование начала XX века от юго-восточноукраинской ветви переселенцев из Восточной или Северо-Восточной Чехии. Проследить пути этих миграций и их переплетения во всех деталях в наши дни уже невозможно. Документально удастся подтвердить лишь немногие факты, а устные предания о первых колонистах, фрагменты которых получают и письменную фиксацию в публицистике либо даже в специальной литературе, не обладают должной степенью достоверности. Этническая память современных представителей чешской диаспоры хранит вариации уже скорее мифа о переселении, развивающегося в соответствии с внутренними закономерностями данного жанра.

ABSTRACT

Czech Language Islands in Russia – Branches of History and Ethnic Memory

Sergei Skorvid

The paper focuses on two Czech language communities in the Russian Federation: one in two villages near Novorossiysk and Anapa in the Northern Caucasus;

the other in the Middle Irtysh area in the Omsk Region in Western Siberia. The communities appeared as a result of different waves of Czech rural migration at the end of the 1860s and at the start of the 20th century respectively. The first one has been described by K. Chotek (1910), J. Auerhan (1914) and other authors; nevertheless there are still many blank spots about its early history. The second community was only mentioned by S. Klíma (1925), Z. Uherek et al. (2003) and approached linguistically, along with other communities in Siberia, in terms of their ethnic self-identification, in Kharlamova (2009). This paper is based on the outcomes of field research in the Northern Caucasus and Western Siberia that consisted mainly in interviewing the members of both communities and recording their narratives. The author concludes that, however complex were the paths that brought the Czech immigrants to the Northern Caucasus and the Middle Irtysh area in Western Siberia, the first community preserves its original South Bohemian character; in contrast the second one clearly shows East Bohemian traces.

Key words: Czech communities in Russia, rural migration, Southwestern and Northeastern Czech dialectal zones, Czech Dialects of the Northern Caucasus and the Middle Irtysh Area.

RECENZE

BOHEMIE! BOHEMIE! BOHEMIE! NAZDAR!

Cvetajeva, M. I., *Verše Čechám*, verše přeložil Jiří Turek, úvodní slovo napsal Vladimír Svatoň, Praha: Národní knihovna České republiky, Slovanská knihovna 2014, 95 s., ISBN 978-80-7050-631-8

Máloco se dnes zdá zaprášenější, archaičtější a časovější, než je občanská lyrika. Dvojazyčná publikace Slovanské knihovny, přinášející pod titulem *Verše Čechám/ Стихи к Чехии* poslední básnický cyklus (1938-1939) Mariny Cvetajevové, dokazuje, že její vydávání má i v současnosti své opodstatnění.

Za prvé jsou tu důvody historicko-biografické. Marina Cvetajevová strávila v Čechách pouhé tři roky (1922-1925), ty však patřily k jejím vůbec nejproduktivnějším, a co je podstatnější – spadá do nich vznik vrcholných autorčiných skladeb, *Poemy hory* a *Poemy konce* (obě 1924). Československý stát její rodině (manžel Sergej Efron, dcera Ariadna, syn Georgij se narodil právě během pražského „pobytu“) poskytoval stipendium v rámci Masarykovy podpory ruských emigrantů. Nedá se říct, že by do zdejších poměrů zrovna vrostla: trvale ji hnětla malost místních poměrů a vzkvétající středostavovství (v jejich očích ovšem bující šosáctví, jak je to zachyceno např. v první poemě v obrazu majestátní hory porostlé parazitujícími chatami). Nedokázala spoluprožívat euforii budování nového státu, její základní životní pocit, stejně jako myšlenkové směřování celé pražské ruské emigrace – což trefně ukazuje ve své předmluvě ke knize Vladimír Svatoň – byl diametrálně odlišný. Teprve zpětně – ve shodě se svou komplikovanou povahou, plně oceňující a prožívající jevy v momentu jejich absence – vzpomínala na léta v Československu jako na své nejšťastnější období.

Paradoxně až tragický vývoj politických událostí a rozpad státu po září 1938 jí dal možnost se s osudem národa skutečně identifikovat.¹ Jako by teprve nastalá

¹ Na jednom místě podává následující vyznání: „Бесконечно люблю Чехию и бесконечно ей благодарна, но не хочу плакать над ней (над здоровым не плачут, а она, среди стран –

dějinná situace rezonovala s jejím prožitkem opuštěnosti, odluky, odtržení (jak od vysněných milostných protějšků, tak i od všech životních opor). Rozporuplnější je tato situace o to víc, že zmíněný nerozsáhlý veršový cyklus věnovaný Čechám vzniká mimo přímý styk s aktuálním děním v Československu, je psán ve Francii, na poslední životní štaci Cvetajevové před jejím návratem do SSSR, kde v roce 1941 spáchala sebevraždu.

Dalšími neopominutelnými souvislostmi daných veršů jsou širší otázky autorčiny poetiky. Cyklus, vznikající v krátkém čase mezi listopadem 1938 a květnem 1939, je rozdělen do dvou částí: Září a Březen, přesné časové určení je součástí všech jeho básní. Jak opět píše V. Svatoň, Cvetajevová zde navazuje na ranější období své tvorby, takže „je znovuzrozena k životu elegie, klasická satira, balada, epigram, říkan-ka. Verše jsou založeny na rétorické dikci – paralelismech (anaforách, epiforách), antitezích, gradaci, pointě (s. 26)“. Zaznívají v něm na jedné straně tklivě litanické tóny a náběhy k písňovosti, na straně druhé ale také výzva ke gestům odporu (kolektivního, ale zejména individuálního) a obhajobě svobody za jakoukoli cenu. Autorka se však nevzdává ani těch prostředků, které nalezla a plně si osvojila během své předcházející, zralé tvorby: lakoničnost, tendence ke kakofonii, parcelace výrazu až k fragmentu, frekventovaný přesah vedoucí opět k přerývanosti a neobvyklosti výrazu, výrazná eufoničnost, sdružování slov obdobné fonetické skladby ale odlišné etymologie (známé ropá – rope; zde např.: лисы – леса, о мания – о мумия).² V jedné básni užívá výrazné rytmičnosti napodobující zvuk bubnu: („сдан – сдан – сдан/Край – безславы, край – безбою“ atd.), čímž dosahuje nebývalého apelu. Fakt, že básnička dále rozvíjí vlastní poetiku, je evidentní; mohli bychom si ale položit i otázku, vstupují-li básně do kontextu české poezie, a jak. Její slovo lze s jistotou postavit po bok občanské lyriky Halase z téže doby (nesoucí s ní ne jeden shodný rys). Neevokují však verše, zpodobující krajinu, jež se účastní na osudu jednotlivce a jež promlouvá a nabádá k odvetě („Топот сапор./– Немцы! – Листок./Грохот желез./– Немцы! – Весь лес. [...] Выстрела треск./Треснул – весь лес!/Лес: рукоплекс!/Весь – рукоплекс!“)(s. 55) Máchovu obraznost? I v jeho lyrice jsou oblaka „posly mezi všemi“ a příroda bere účast na lidském osudu, je cele prostoupena jeho emocí. A naposledy zmíním u Cvetajevové silně využívanou motiviku kamene,³ opakovaně

единственная здоровая, больны – те!), итак, не хочу плакать над ней, а хочу ее пить“ (Где мой дом?, 111).

² Jedná se o postup, oblíbený rovněž futuristy, zvláště V. Chlebnikovem. Zatímco u něj mívá kosmologické, neomytologizující, ryze desubjektizované parametry, zůstává Cvetajevová vždy v hranicích vezdejšího světa, jehož děním je zasažena; lyrický subjekt je jeho pevnou součástí, ne-li středobodem, vyjadřuje svůj tak či onak angažovaný postoj.

³ Zde je opět vhodné upozornit na blízkost s dalším významným modernistickým směrem – akmeismem. Tam měl, jak známo, kámen navíc konotace kulturologické: platnost základního článku architektonického celku, zejména chrámu, a také základního prvku artikulované řeči.

se uplatňující při zrodu následujících významových polí: prazáklad, jádro, tvrdost, pevnost, stálost (krajiny, jednotlivce i národa); podzemí (to, co je neviděné, skryté, ale trvalé a tvořící jednotu) a v kontrastu se „zemitostí“ vzácnost, exkluzivita některých minerálů, jejich jiskrnost, barevnost (granát) apod. Můžeme zde vzpomenout Nerudovu stavbu národního mýtu („bude-li každý z nás z křemene, je celý národ z kvádrů!“) – u ruské básničky: „Неумрешь, народ!/Бог тебя хранит!/Сердцем дал – гранат,/Грудью дал – гранит./И Процветай, народ, – /Твердый, как скрижалъ,/Жаркий, как гранит,/Чистый, как хрусталь.“(89). To jsou ovšem pouhé náčrty.

Další pohled, jenž se nabízí nesporně, je překladatelsko-ediční. První texty souboru posílala autorka krátce po jejich vzniku své pražské přítelkyni Anně Teskové, která z nich podle vlastních slov pořídila pracovní překlad. Ten chtěla poskytnout některému básníku k uměleckému převodu, z čehož pravděpodobně sešlo. Jak vysvitá z Ediční poznámky ke knize, o překlad vybraných textů cyklu se postupně pokusilo více překladatelů (autor nejranějšího z nich není identifikován, poté Jaroslav Teichman, Jana Štroblová; zachycen zde není překlad Františky Sokolové). Jako celek je tedy cyklus v češtině představen přítomnou edicí poprvé (v SSSR první ukázky v roce 1956, celý soubor až roku 1965 v rámci většího celku). Překlad pochází z ruky Jiřího Turka, pořízen byl mezi lety 1968 a 1978. Jedná se podle mého soudu o velmi zdařilý převod, který až na některá lexikální škobrtnutí (безумие: spíše než „hlouposti“ je „šilenství“; выкуси!: trefnější než „aportuj!“ by bylo něco na způsob „utřeš hubu!“) obstojně vyjadřuje kvality originálu.

Poslední naší otázkou bude, co kniha předkládá jako celek. Přejít se tu nedá srovnání s obdobnou edicí přinášející tentýž veršový cyklus, vydanou před časem v Rusku pod názvem Где мой дом? Стихи к Чехии. Документы, письма, фотографии (Москва, Дом-музей Марины Цветаевой 2000). Ruská publikace se více přibližuje dokumentu, celkově je její skladba vedena projevem piety vůči básnířce: obsahuje jednak faksimilii rukopisu cyklu, jednak, jak je řečeno v úvodu ke knize, zpřítomňuje kompletní obsah autorčiny žluté obálky, kterou si z Prahy odvezla a nadepsala slovy: Dopisy a pohledy z Čech. Fotografie české tragédie (15.–20. března 1939). Edice tedy evokuje památku na Čechy: její součástí je přepis (rusky vedené) korespondence, kterou Cvetajevová v dané období obdržela od Anny Teskové,⁴ nechybí tu ani reprodukce lícových stran pohlednic: vesnice ve Slezsku, Sokolský slet atd. – vše, co tak či onak vstupuje do jejich dialogu, dále též novinové výstřižky z francouzského tisku týkající se situace v Československu. To vše v české edici zůstává stranou, a někdy je to možná škoda – jako v případech, kdy Tesková přibližuje básnířce dobovou atmosféru: „Умеете представить себе чувства солдат, стоявших на границах родины (с единым девизом в душе: «защитить родину

⁴ Opačný směr korespondence obou žen je publikován v knize: Cvetajeva, M., *Spasibo za dolguju pamjat' ljubvi. Pis'ma k Anne Teskovej 1922-1939*, Moskva: Russkij puť 2009.

или отдать жизнь!») когда собственное начальство должно было у них отнять оружие“ (s. 40). V korespondenci jsou zachyceny i jiné, až dojemné situace: Tesková sděluje, jak úporně shání pro Cvetajevovou pohlednice s námětem, který si básnířka toužebně přála mít (rytíř Bruncvík), převypravuje jí odpovídající legendu, objasňuje některé reálie. A také pořizuje vlastní překlad československé hymny, jehož první verš Где мой дом? nalezl ozvuk v Cvetajevové básni Барабан a dal titul i celé ruské edici. Naše publikace se ve srovnání s ní více soustředí na básnické texty a jejich samostatnou uměleckou hodnotu. Obě však náležitě pečují o odkaz velké básnířky, mnoha pouty spojené s Čechami.

Григорій Перепелиця

АКТУАЛЬНА ПРАЦЯ ПРО РОЛЬ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІЙ ЛЕГІТИМАЦІЇ ВЛАДИ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ

Юрійчук, Є. П., *Електоральна та референдна легітимація влади на пострадянському просторі: зовнішньополітичні аспекти*, Чернівці: Чернівецький нац. ун-т 2012, 480 с. ISBN 978-966-423-242-2.

Актуальність обраної автором теми обумовлена, насамперед, докорінною політичною реструктуризацією пострадянського простору та формуванням нових політичних режимів на його теренах. Необхідною умовою становлення та закріплення цих режимів є їх легітимація за допомогою атрибутів демократії, серед яких головна роль належить виборам.

Інший важливий аспект актуальності проблеми полягає в необхідності зовнішньополітичної легітимації влади та нових незалежних держав як повноправних суб'єктів міжнародного права й міжнародних відносин. У цьому сенсі для нових незалежних держав проведення виборів відповідно до демократичних стандартів було одним із критеріїв їх міжнародного визнання й членства в ООН, вступу до Ради Європи (РЄ) та Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ), отримання допомоги в реорганізації політичних систем у демократичному напрямку, отримання технічної допомоги з боку Європейського Союзу (ЄС).

Використання автором сучасного теоретико-методологічного і методичного апарату, залучення широкої джерельної бази дослідження лягли в основу належної аргументації основних положень та, як наслідок, підсилили переконливість висновків і зумовили достатню обґрунтованість результатів дослідження. Висновки автора монографії відзначаються глибиною та змістовністю.

Результати дослідження можуть стати цінним набутком для узаконення процедурних моментів обрання національних і місцевих представницьких органів, формування стратегії забезпечення позитивного міжнародного іміджу

держави. Висновки монографії можуть бути використані освітніми, дослідницькими та аналітичними структурами з метою глибшого розуміння специфіки зовнішньої політики держав пострадянського простору, міжнародними та національними урядовими й неурядовими організаціями під час спостереження за виборами і референдумами з метою забезпечення більшої ефективності їхньої діяльності, демократичності виборчого та референдного процесів. Науководослідний аспект застосування результатів дослідження полягає в можливості їх використання для подальших студій цієї проблематики.

За масштабністю поставлених завдань ця праця покриває цілий напрям наукових досліджень у галузі політології. Зокрема, у ній конкретизоване поняття міжнародної легітимності для дослідження зовнішньополітичної електоральної легітимності влади, що є безперечним методологічним здобутком її автора. Іншими завданнями, які були блискуче вирішені в процесі дослідження, варто вважати такі: визначення механізмів, критеріїв та індикаторів зовнішньополітичної електоральної легітимності влади; з'ясування змістовних, формальних та регіональних особливостей референдумів на пострадянському просторі; виявлення легітимційних можливостей міжнародних організацій у виборах і референдумах різних рівнів на пострадянському просторі.

Наукова новизна дослідження зумовлена, передусім, комплексним аналізом процесу легітимності влади на пострадянському просторі. До найвагоміших наукових новацій Є. Юрійчук належать такі:

- визначення регіональних особливостей зовнішньополітичної легітимності влади;
- з'ясування особливої ролі інституту референдуму про незалежність у зовнішньополітичній легітимності самопроголошених та незваних державних утворень на пострадянському просторі.

Важливим елементом новизни можна вважати спробу автора монографії визначити ефективність використання основних індикаторів легітимності влади під час окремих виборчих та референдних компаній у країнах пострадянського простору.

Цілком слушним видається твердження автора, що суб'єктами легітимності є держави, у яких не виникає проблеми з легітимністю як на внутрішньому, так і на зовнішньому рівнях. Вагомими перевагами рецензованої праці варто вважати ґрунтовний аналіз різних підходів у розумінні поняття, джерел, суб'єктів та різновидів міжнародної легітимності. У монографії обґрунтовано доцільність застосування моделей легітимності Д. Бітема та К. Лорда для пострадянського простору.

Заслуговує на увагу авторське визначення внутрішньополітичної електоральної легітимності як процесу набуття владою електоральної (референдної) легітимності через демократичні вибори чи референдуми. Особливу наукову та практичну цінність має виокремлення автором критеріїв та індикаторів

легітимності влади, аналіз яких у тій чи іншій країні та їх порівняння дає змогу визначити тип легітимності та легітимність обраних органів влади чи політичного режиму. Виділивши критерії та індикатори внутрішньополітичної та зовнішньополітичної електоральної легітимності влади, науковець створює своєрідну матрицю формалізованого аналізу легітимційних процесів. Особливу увагу автор приділяє довірі як електорату, так і міжнародної спільноти до виборів і референдумів, електоральній участі та спостереженню за виборами від міжнародних організацій, які здійснюють його за різними критеріями, залежно від мети. Динаміку цих процесів розглянуто з 1991 до 2010 року.

Взявши за основу схеми Д. Істона і П. Норріс щодо зміни політичної системи та реформування виборчої системи, автор запропонувала власну модель політичних змін референдних та виборчих інститутів і процесів.

Теоретичні висновки дослідження підкріплені ґрунтовними фактологічними даними про індикатори довіри до виборів та міжнародного спостереження, які були зібрані впродовж електоральних циклів 2006-2010 рр. в Україні, Молдові та Білорусі, і на підставі яких визначено ступінь їх впливу на електоральну легітимність влади на виборах різних рівнів. Визначення за допомогою цих індикаторів рівнів довіри до органів влади, у свою чергу, дає змогу міжнародним акторам спрогнозувати перспективи приходу до влади тих чи інших політичних сил та визначити рівень підтримки населенням ймовірної зміни зовнішньополітичного курсу держави.

Особливо важливого значення в контексті українських реалій набуває авторський аналіз моделі С. Хайд щодо спостереження за виборами та референдумами в державах із невизначеними політичними режимами. Також у роботі доведено, що спостереження представників від іноземних держав та міжнародних організацій з використанням критеріїв спостереження ОБСЄ є важливим індикатором зовнішньополітичної електоральної легітимності влади та чинником формування іміджу держави на міжнародній арені.

Найґрунтовнішим, на нашу думку, є розділ монографії, який висвітлює роль Ради Європи у зовнішньополітичній легітимності влади на пострадянському просторі через діяльність Європейської комісії *За демократію через право*, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Європейського суду з прав людини, Конгресу регіональних та місцевих органів влади Європи. Проаналізовано велику за обсягом кількість документів цих організацій, більшість з яких уперше оприлюднені широкому загалу. Також важливим є висвітлення спостереження від ОБСЄ, ПАРЕ, СНД як з погляду теорії просування демократії, так і з погляду «суверенної демократії».

Безперечними науковими здобутками, які відзначаються новизною, актуальністю та практичною значущістю, вважаємо висновки, що були зроблені в результаті дослідження референдумів, проведених у «квазідержавках», зокрема у Придністровській Молдавській Республіці (ПМР), з метою підтримки чинної

влади та визнання міжнародною спільнотою незалежності цих самопроголошених державних утворень. Адже референдній легітимації у невизнаних самопроголошених державах у наукових дослідженнях приділяють досить мало уваги, так само, бракує досліджень про легітимаційні аспекти «раціонального вибору» громадян шляхом референдуму. Саме ця прогалина частково заповнена автором рецензованої праці.

Обґрунтованість результатів і висновків монографії забезпечені тим, що авторка спиралась на цілий комплекс загальнонаукових та міждисциплінарних методів. Зокрема, вдале застосування методів порівняльного аналізу дало їй змогу досить чітко виявити відмінності в підходах БДІПЛ/ОБСЕ та СНД у спостереженні за виборчими та референдними процесами на пострадянському просторі. Завдяки такому методологічному підходу в роботі здійснене порівняння методики, завдань та оцінок місій від цих організацій відповідно до їх завдань щодо виборів і референдумів. Показано динаміку спостереження виборчих і референдних кампаній у нових незалежних державах.

Разом з тим, в аналізованій роботі бракує фрагментів, які могли б істотно доповнити її змістовну й концептуальну частину. Так, під час дослідження концептуально-теоретичних засад вивчення електоральної та референдної легітимації влади в системі сучасних міжнародних відносин, авторка в основному апелює до традиційних класичних теорій політичного реалізму та лібералізму. Проте важливо було б розглянути цю проблему з позицій конструктивізму, який дає пояснення ролі та функцій міжнародних організацій у конструюванні демократичних режимів у країнах з транзитивними та посттоталітарними режимами.

Загалом, для рецензованої праці характерні оригінальність і самостійність порушення наукової проблеми та способів її вирішення. Монографія, безперечно, зацікавить багатьох фахівців у галузі політичних, юридичних, соціологічних та загалом суспільних і гуманітарних наук.

Pavel Štoll

RECENZE NA MONOGRAFII LUBOŠE ŠVECE:
PERESTROJKA, POBALTSKÉ REPUBLIKY
A ČESKOSLOVENSKO 1988-1991

Švec, L., Perestrojka, pobaltské republiky a Československo 1988-1991, Praha: Dokořán, 391 s., ISBN 978-80-7363-564-0

Nejnovější monografie Luboše Švece je věnována historickým procesům a událostem, které stály u zrodu současné podoby východní a střední Evropy. Ačkoli jde o období poměrně nedávné, existuje už o něm rozsáhlá odborná literatura, kterou autor ve své práci shrnuje a na niž inovativně navazuje. Pokročilá jsou zvláště bádání o sovětské perestrojce, která Švec obohacuje zatím nejpodrobnější českou analýzou procesů pobaltské „zpívající revoluce“. Zcela originálním přínosem monografie je pak výzkum trilaterálních vztahů mezi sovětským ústředím, Pobaltím a Československem na přelomu 80. a 90. let, jenž vychází z rozsáhlých a dosud většinou nezpracovaných historických pramenů jak z oficiálních, tak ze soukromých archivů. Analýza české, resp. československé reflexe demokratizačního a státně emancipačního procesu pobaltských národů je také hlavním cílem této publikace (s. 33).

Švec ovšem uvažuje v širokých souvislostech, a proto nejprve podává důkladný výklad pojmu a periodizace perestrojky, zejména z hlediska národnostní politiky a konfliktů. Ukazuje, že v tomto ohledu „perestrojka nevypěštovala, ale pouze sklízela shnilé plody leninského a především stalinského systému“ (s. 54) a že existoval model pobaltský a model kavkazský. První z nich vycházel z historické zkušenosti meziválečné státní nezávislosti a občanské společnosti (byť dočasně omezené autoritářskými režimy) a usiloval o co největší samostatnost na sovětském centru, zatímco druhý se vyznačoval koexistencí rodových tradic se sovětským systémem, nacionální vypjatostí a ozbrojenými konflikty i mezi jednotlivými národnostmi navzájem. Při podrobném rozboru sovětského federalismu a historických příčin pobaltské revoluce Švec zdůrazňuje paradox, že Lenin už v roce 1916 odmítal koncepci Ruska jako žaláře národů a v následujícím roce se právo na odtržení stalo

jedním z hlavních principů bolševiků, jejichž tehdejší postoj „... byl k sebeurčení národů z ruských politických stran nejpříznivější“ (s. 63). Lenin dokonce musel v roce 1918 přesvědčovat pobaltské bolševiky, aby se nespokojili s autonomií v rámci Sovětského Ruska, ale aby vyhlásili samostatné sovětské republiky, byť vojensky udržované Ruskem. O dva roky později Rusko mírovými smlouvami uznalo nezávislost Estonska, Lotyšska a Litvy a „na věčné časy“ se zřeklo svých nároků vůči těmto zemím a národům. Tento právní závazek byl jednostranně anulován podpisem tajných dodatků paktu Molotov–Ribbentrop v roce 1939, v nichž se nejprve Lotyšsko a Estonsko a dodatečně i Litva dostaly do sovětské zájmové sféry. V následujícím roce byly okupovány a anektovány Sovětským svazem, což po celé poválečné období neuznávala většina západních zemí, nejdůsledněji Spojené státy. Právě mezi válečná státnost a ignorace mezinárodního práva při její likvidaci pobaltské státy odlišovaly od ostatních sovětských republik a staly se hlavním důvodem, proč tyto republiky stály v čele perestrojky a následně zahájily proces rozpadu Sovětského svazu. Švec vyzdvihuje zásadní význam paktu Molotov–Ribbentrop v pobaltském zápasu za obnovení nezávislosti, připomíná lidský řetěz z Vilniusu přes Rigu do Tallinnu k výročí paktu v roce 1989 a úsilí sovětského vedení co nejdéle popírat existenci tajných dodatků. Jejich originály byly objeveny v ruském prezidentském archivu až po rozpadu Sovětského svazu.

Švec dále detailně analyzuje průběh „zpívající revoluce“ a úlohu estonské a lotyšské Lidové fronty a litevského Hnutí na podporu perestrojky, zkráceně Sajūdisu, v tomto procesu. Tyto organizace spjaté s reformními křídly místních komunistických stran byly sovětským vedením zpočátku vnímány jako lidová podpora perestrojky, nakonec se však staly vůdčí silou hnutí za obnovení nezávislosti. Jejich obdobou v Československu v žádném případě nebyla Národní fronta (jak se někdy chybně překládaly a interpretovaly), nýbrž Občanské fórum či Verejnost proti nátiliu. Zatímco emancipační proces zahájilo už v roce 1988 Estonsko, od roku 1990 se do jeho čela postavila Litva, která jako první vyhlásila obnovu své státnosti, a to bez přechodného období. Litva se od zbytku Pobaltí lišila vědomím své středověké státnosti a také nekompromisním kurzem svého hlavního představitele, nekomunisty Vytautase Landsbergise. Na autora této recenze silně zapůsobil svým duchaplným výrokem, že Litva nehodlá vystupovat ze Sovětského svazu, jelikož do něj nikdy nevstoupila, naopak si přeje, aby Sovětský svaz vystoupil z ní. Sovětské ústředí se však rozhodlo potrestat Litvu ekonomickou blokádou a na začátku roku 1991 dokonce krveprolitím u vilniuské televizní věže, které pokračovalo i v Rize u budovy ministerstva vnitra.

Jak už bylo řečeno, nejoriginálnější částí monografie je analýza české reflexe těchto událostí. Švec ji opět zasazuje do širšího kontextu vztahu vedení KSČ k sovětské perestrojce, jeho obav z možné revize hodnocení okupace Československa v roce 1968 (která měla v Pobaltí zvlášť široký ohlas) i ze ztráty vedoucí úlohy komunistické strany, podobně jako k tomu směřovaly pobaltské republiky. Již před

listopadem 1989 však existovaly první kontakty pobaltských aktivistů s českými disidenty, v pobaltském tisku vycházely zprávy o českém disentu a zejména o Václavu Havlovi. Od roku 1974 působilo neformální sdružení československých přátel Pobaltí a překladatelů především z estonštiny Baltský svaz pod vedením literárního vědce Vladimíra Macury. V letech 1990 a 1991 pak vznikly Česko-lotyšský klub, Československo-litevská společnost a Česko-estonský klub, které spolu s dalšími, zejména studentskými organizacemi organizovaly demonstrace, petice a dokonce i blokádu sovětského velvyslanectví. Z politiků k solidaritě s Pobaltím nejvíce přispěl Václav Havel, jenž nabízel zprostředkování jednání mezi Litvou a svazovým centrem (Gorbačov na jeho telegram vůbec neodpověděl), v květnu roku 1990 pozval do Prahy předsedu litevského parlamentu Vytautase Landsbergise (byla to jeho první oficiální zahraniční cesta), požadoval pro Pobaltí status pozorovatele KBSE (což vyvolalo roztržku s Gorbačovem) a jeho kancelář zpracovala plán pomoci Litvě, včetně zřízení zájmových kanceláří (k čemuž nedošlo). Po tragických událostech na počátku roku 1991 se aktivizovali nejen novináři, poslanci (zvláště jejich Baltská skupina) a další politici, ale i veřejnost: pod petici za uznání nezávislosti Pobaltí se podepsalo více než 28 000 osob. Švec ovšem dokumentuje, že Pobaltí právě od Československa se zkušeností roku 1968 a s Václavem Havlem v čele očekávalo výraznější pomoc a menší ohledy na ekonomickou závislost na Sovětském svazu a na zdar Gorbačovovy perestrojky. Československo sice na začátku srpna 1991 s pobaltskými státy podepsalo dohody o obchodních vztazích a vědecko-technické spolupráci, ovšem v době srpnového puče otálelo s uznáním pobaltské nezávislosti natolik, že ho předběhlo několik desítek států, včetně Ruska a většiny západní a střední Evropy. Poslanci Federálního shromáždění Miroslav Sychra a Peter Kulan už během puče konstatovali, že „... Československo ztratilo v Pobaltí glanc, který mělo ještě před půl rokem“ (s. 262) a Křesťanskodemokratická strana tehdy ironicky prohlásila: „Je naděje, že nebudeme úplně poslední zemí, která suverenitu těchto zemí uzná“ (tamtéž).

Luboš Švec je nejvýznamnějším českým odborníkem na historii Pobaltí, kromě recenzované knihy je autorem prvních souhrnných českých *Dějin pobaltských zemí* (1996), monografie *Československo a pobaltské státy v letech 1918-1939* (2001) a dalších průkopnických textů. Jeho badatelský styl se vyznačuje důkladnou a přesnou prací s prameny a fakty, která uvážlivě nahlíží v širokých kontextech a ve srovnání. Jeho specifická kvalifikace spočívá v tom, že používá nejen prameny a literaturu ve světových jazycích, ale díky znalostem litevštiny, lotyštiny a estonštiny je mu přístupná i sebereflexe zkoumaných národů, čímž se jeho výzkum stává ucelenějším a objektivnějším. Jako přímý účastník některých událostí uváděných v této monografii mohu potvrdit přesnost jejich popisu, a to do nejmenších detailů. To ostatně dokládají i připojené vzpomínky aktivistů Baltského svazu, dokumenty a fotografie. Jako bývalý Švecův spolužák při studiu lotyštiny si na závěr dovoluji opravit jen diakritiku dvou lotyšských jmen: správně má být Berklavs a Ašeradens.

Stanislav Tumis

RECENZE NA KNIHU
PROLÍNÁNÍ SLOVANSKÝCH PROSTŘEDÍČerný, M. – Kedron, K. – Příhoda, M., *Prolínání slovanských prostředí*, Praha – Červený Kostelec: Pavel Mervart 2013, 320 s., ISBN 978-80-7465-024-6

Konference Mladých Slavistů patří od roku 2005, kdy se konal její první ročník, k tradičním projektům Ústavu východoevropských studií. Od svých počátků až do současnosti za tímto setkáním mladých badatelů, které spojuje téma slovanského areálu, stála osobnost současného ředitele Ústavu východoevropských studií, dr. Marka Příhody, jenž patřil (a dodnes patří) k jejím klíčovými organizátorům a podporovatelům. Díky jeho úsilí a práci dalších osobností, mezi nimiž je potřeba zmínit zejména jednu za zakladatelek a dlouholetých spoluorganizátorek a editorek sborníků Hanu Vaňkovou a prof. Vladimíra Svatoň, s jehož laskavou podporou je konference neodmyslitelně spjata, zaznělo na shromážděních konaných na půdě Filozofické fakulty v Praze v podzimních měsících každoročně nespočet kvalitních příspěvků mladých učenců z desítek slovanských i neslovanských zemí. Velká mezinárodní účast a žhavé diskuse mezi zástupci značného množství evropských univerzit jsou nedílnou součástí společných setkávání. Za nezanedbatelný počín lze považovat i skutečnost, že se organizátorům daří plnit svůj závazek a každý rok připravit z konference kolektivní monografii, na jejíž kvalitě se podílí doslova mravenčí práce mnoha redaktorů, jazykových korektorů a také dvorní nakladatelství Pavel Mervart.

Recenzovaná kolektivní monografie *Prolínání slovanských prostředí* editorů Marcela Černého, Kateřiny Kedron a Marka Příhody, je výsledkem konferenčního shromáždění z roku 2011, jež spojovalo společné téma prolínání slovanských prostředí a již považuji za jednu z nejvyšších v „historii“ Konference mladých slavistů. Své texty zde publikovala silná generace badatelů z dvanácti zemí, z nichž mnozí již dnes působí jako učitelé na univerzitách a jiní předkládají své objevené studie a disertační práce. Ke knize, rozdělené do pěti velkých kapitol, napsal úvodní slovo

profesor Vladimír Svatoň, v němž se zamýšlí nad protichůdným formováním dvou typů společností v Evropě – staví proti sobě kultury inklinující k vytváření centralizovaného státu, jehož formování napomáhaly po stěhování národů procesy christianizace, urbanizace a budování specializovaného státního aparátu, a společnosti, které se tomuto vývoji chtěly vyhnout, měly nedůvěru ke státní moci, vyznávaly hodnoty anarchické a destruktivní a bránily se chladu neosobních institucí (model národního obrození). Vzájemná interakce těchto tendencí stála za dynamickým vývojem Evropy, který se ve své rozpornosti projevuje dodnes.

Zkoumání těchto interakcí a rozporného vývoje slovanského prostředí je tématem kolektivní monografie, která předkládá celou řadu cíleně komparativních studií a sama ze své podstaty je komparativním a interdisciplinárním pojednáním o nejrozmanitějších problémech a dějinných obdobích tohoto „sesterského“ a přece tolik rozmanitého a rozporuplného areálu, jenž se nevyvíjel jednotně. Velmi silná „historická sekce“ pod názvem *Národně emancipační a státoprávní ideje u slovanských etnik*, předkládá pět inspirativních studií, v nichž autoři pojednávají o virtuálním obrazu Srbska, na němž se podílejí dnešní tzv. „nová média“ jako facebook a další (Małgorzata Cekiera), o teoretických východiscích generace tzv. nepokorných, kteří se pod vedením Romana Dmowského zformovali v národně demokratickou stranu s osobitými pohledy na polskou národnost a vytváření principů identity (Jan Květina), o imperiálních motivech formulovaných v textu *Степенная книга царского родословия* (Maria S. Kabanova), o myšlence znovuzavedení srbolužického jazyka (Jakub Sokół) a o aspektech programu srbské národní politiky 19. století, kterou autor (Petr Stehlík) v komparativní analýze formuluje na základě rozboru textů Iliji Garašanina odvozených z úvah českého slavjanofila Františka Alexandra Zacha, agenta polské politické emigrace pod vedením Adama Czartoryského; díky těmto srovnáním se Stehlíkova studie stává širším pojednáním o národnostní situaci v Evropě, nikoli výhradně na Balkáně. Jako jakýsi dodatek k této kapitole působí sekce *Náboženská mozaika slovanského areálu*, která se ve dvou příspěvcích zaměřuje na jihoslovanský prostor (Mislav Kovačić a Katarzyna Stępińska) a v jednom analyzuje náboženské okolnosti na území Lužice (Justyna Michniuk).

Velmi přínosné, většinou komparativní úvahy, jak ostatně napovídá název sekce *Slovanské literatury ve vzájemných reflexích a konfrontacích*, nalezneme též ve třetí kapitole. Velká část studií se zaměřuje na komparace, v nichž hrají klíčovou roli české (slovenské) literární texty a pohledy, například rozbor teoretických přístupů k literatuře a dějinám Stephena Greenblatta, který autorka Magdalena Bystrzak aplikuje na česko-slovenský meziválečný kontext (zejména texty Alexandra Matušky a dalších), analýza působení chorvatských mnichů v Emausích v Praze v 14. a 15. století, jež přispěla mimo jiné k překladu staročeských středověkých náboženských textů do starochorvatštiny atd. (Martina Kramarić), proměny vnímání ruské dětské literatury v českém prostředí v průběhu 20. století (Eva Malenová); velmi propracovaná studie Agnieszky Potyrańskiej se zabývá fenoménem myticko-poetického

líčení „satana“ v textech ruských symbolistů a komparuje je s literární tvorbou některých českých básníků. Za významnou považuji i studii Ludmily Machátové o cestě Jana Novgorodského do Jeruzaléma v širším kontextu úvah o novgorodském písemnictví či komparativní studii dvou postmoderních jihoslovanských autorů, makedonského Krste Čačanského a srbského Danila Kiše. Z posledních dvou jazykovědných kapitol, bych upozornil zejména na příspěvek Kateřiny Kedron, která se ve svém lingvokulturologickém bádání, jež zkoumá odraz kulturních informací v jazyce, zaměřila na analýzu frazeologického materiálu, jak se odráží v genderových vztazích – ve studii komparuje běloruský, polský a český frazeologický materiál.

Jak je patrné z předchozího výkladu, Konference mladých slavistů, která našla svůj odraz ve vydání kolektivní monografie *Prolínání slovanských prostředí* v roce 2013, přinesla velké množství zásadních úvah a námětů pro další zkoumání interakcí v rámci slovanského areálu. Podílela se na boření řady mýtů, jimž se v tomto prostředí daří velmi lehce zakořeňovat a naznačila další směr vývoje bádání. Odborná kvalita této publikace je velmi vysoká, a proto ji doporučuji všem badatelům, kteří se tomuto nesnadnému bádání věnují.

